

**MUTAFAKKIRLARNING
JAHON FALSAFASI
TARAQQIYOTIGA QO‘SHGAN
HISSALARI**

O‘quv - uslubiy qo‘llanma

*(talabalarning seminar mashg‘ulotlariga tayyorgarlik
ko‘rishlari va mustaqil ishlami bajarishlari uchun)*

SAMARQAND -2026

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

SAMARQAND DAVLAT TIBBIYOT UNIVERSITETI

Abdumajidova Hamida

**MUTAFAKKIRLARNING JAHON FALSAFASI
TARAQQIYOTIGA QO‘SHGAN HISSALARI**

O‘quv - uslubiy qo‘llanma

*(talabalarning seminar mashg‘ulotlariga tayyorgarlik
ko‘rishlari va mustaqil ishlarni bajarishlari uchun)*

Samarqand -2026

Tuzuvchi:

H.Abdumajidova - Samarqand davlat tibbiyot universiteti "Ijtimoiy va gumanitar fanlar" kafedrası v.b.dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Taqrizchilar:

Sh.N.Muratova - Samarqand davlat tibbiyot universiteti "Pedagogika va psixologiya" kafedrası dotsenti

Sh.J.Xashimov - Samarqand Iqtisodiyot va servis instituti "Ijtimoiy fanlar" kafedrası dotsenti

Uslubiy o'quv-uslubiy qo'llanmada falsafaning mavzulari bo'yicha talabalar seminar darslariga tayyorgarlik ko'rishlariga yo'nalish, o'rganilayotgan mavzu bayon etilgan adabiyotlar ro'yxati, har bir mavzuga doir mustaqil o'rganish mavzulari, takrorlash uchun savollar, mavzularni yanada aniqroq tushunish uchun sxemalar, slayd-prezentatsiyalar tarzida bayon etilgan hamda bilimlarini sinab ko'rish uchun test topshiriqlari keltirilgan holda bayon etilgan.

Bugun kunda falsafani yanada rivojlantirish, yosh avlodni falsafiy dunyoqarash, mantiqiy fikrlash, estetik munosabatda bo'lish, axloqiy qadriyatlarga amal qilish va zamonaviy fan yutuqlariga asoslangan falsafiy bilimlar bilan qurollantirish muhim ahamiyatga ega. Falsafa fani hamma zamonlarda, dunyoning barcha mamlakatlardagi oliy o'quv yurtlarida o'rganilishi kerak hisoblangan fundamental fanlardan biri bo'lib kelgan.

Fikrimizcha, uslubiy qo'llanma professor-o'qituvchilarga o'quv materiallarining tuzilishini ishlab chiqishda, talabalarga mustaqil ishlarga tayyorlanish jarayonida, seminar mashg'ulotlariga va fan bo'yicha yakuniy nazoratlarga tayyorgarlik ko'rishda yordam beradi.

Muallif o'quv-uslubiy qo'llanmani tayyorlash davomida O'zbekistonda va xorijiy mamlakatlarda nashr qilingan darsliklar, o'quv qo'llanmalar va lug'atlardan keng foydalandilar.

"Mutafakkirlarning jahon falsafasi taraqqiyotiga qo'shgan hissalarini" nomli mazkur o'quv-uslubiy qo'llanma Samarqand davlat tibbiyot universitetining "24" iyun 2026-yildagi №11- son bayonnomasiga asosan nomutaxassis ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'quv-uslubiy qo'llanma sifatida nashr etishga tavsiya etilgan.

Ilmiy Kengash kotibi, dotsent

U.U.Ochilov

MUNDARIJA:

№1 FALSAFA VA UNING JAMIYAT HAYOTIDAGI O'RNI.....	4
№2 FALSAFIY TAFAKKUR TARAQQIYOT ASOSIY BOSQICHLARI:SHARQ FALSAFASI.....	17
№3 FALSAFIY TAFAKKUR TARAQQIYOTINING ASOSIY BOSQICHLARI:G'ARB FALSAFASI.....	41
GLOSARRIY.....	78
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	95

So‘z boshi

Bugungi globallashuv sharoitida falsafa fani ma'naviy hayot sohasida yuzaga kelayotgan dolzarb muammolarni hal qilish, xalqimizning boy ma'naviy merosini asrab qolish va uni yanada rivojlantirish, yoshlarning falsafiy tafakkurini shakllantirish, ularning ongini turli zararli g'oyalardan himoya qilish hamda zamonaviy ilmiy yutuqlar asosidagi falsafiy bilimlar bilan qurollantirish kabi muhim vazifalar bilan chambarchas bog'liq holda yuqori ahamiyat kasb etmoqda.

Boshqa fanlar kabi falsafa ham o'zining uzoq tarixiy rivojlanish jarayonida jiddiy o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Eng qadimiy ilmiy yo'nalishlardan biri bo'lgan falsafa turli davrlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlarini o'zida mujassam etgan holda, voqea va hodisalarning ichki mohiyatini chuqur anglash va ularga ilmiy asoslangan munosabat bildirishni shakllantirib kelmoqda. Ho'zirgi vaqtda yosh avlodda falsafiy dunyoqarashni, mantiqiy fikrlash qobiliyatini, estetik va axloqiy qadriyatlar asosidagi munosabatni rivojlantirish hamda zamonaviy fan yutuqlariga tayangan holda bilim berish alohida muhimdir.

Falsafa fani dunyoning barcha mamlakatlaridagi oliy o'quv yurtlarida fundamental fan sifatida o'rganilishi lo'zim bo'lgan asosiy fanlardan biri hisoblanadi. Oliy ta'lim muassasalarida uning mavqei yuqori bo'lgani uchun nazariy bilimlarni chuqur o'zlashtirish va amaliyotga tatbiq etish jarayonida maxsus o'quv-uslubiy qo'llanmalarni yaratish asosiy vazifalardan biridir.

Ushbu «Falsafa» fani bo'yicha seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rish va mustaqil ishlarni bajarishga bag'ishlangan uslubiy qo'llanma talabalarning bilim hamda amaliy ko'nikmalarini shakllantirishda, dars jarayonining mazmunini boyitishda muhim yordam beradi. Qo'llanmada mavzular reja asosida mantiqiy tartibda joylashtirilgan, har bir mavzuni o'rganishda qanday adabiyotlardan foydalanish kerakligi ko'rsatilgan, slayd-prezentatsiyalar uchun sxematik materiallar, takrorlash uchun savollar va bilimni mustahkamlash uchun testlar mavjud. Bularning barchasi qo'llanmaning ilmiy va amaliy qiymatini yanada oshiradi.

1-mavzu: Falsafa va uning jamiyat hayotidagi o‘rni.

Seminar mashg‘ulotlariga tayyorlanish rejasi:

1. Falsafa atamasining kelib chiqishi, falsafa shakllanishining asosiy bosqichlari va falsafaning funksiyalari.
2. Dunyoqarashning tarixiy shakllari
3. Dunyoni idrok etishda falsafiy dunyoqarashning uziga xos roli
4. Fan ilmiy dunyoqarash shakli
5. Falsafada milliylik va umuminsoniylik
6. Ho‘zirgi davrda milliy falsafani rivojlantirish muammolari, uning xalkaro aloqalarni tashkil etishdagi ahamiyati

«Falsafa» tushunchasining kelib chiqishi

Har qanday ilmiy atamaning mazmunini chuqurroq va to‘liqroq anglash uchun uning etimologiyasiga, ya’ni qachon, qanday sharoitlarda va nima maqsadda vujudga kelganiga murojaat qilish o‘rinlidir. «Falsafa» so‘zi yunon tilidagi «phileo» — sevmok va «sophia» — donishmandlik so‘zlarining birikmasidan hosil bo‘lib, dastlab «donishmandlikka muhabbat» degan ma’noni bildirgan.

Qadimgi yunon mutafakkiri Pifagor miloddan avvalgi VI asrda bu atamani ilk bor qo‘llagan. U avloddan avloddan o‘tib kelayotgan tayyor bilimlarni insonning o‘z aqli, tanqidiy mushohadasi va mustaqil fikrlashi asosida olingan bilimlardan ajratib ko‘rsatish maqsadida ishlatgan.

Shuni alohida ta’kidlash lo‘zimki, Pifagor va o‘sha davrning boshqa faylasuflari «falsafa» tushunchasiga keyingi davrlarda shakllangan «barcha fanlar podshosi» ma’nosidan ancha farqli mazmun yuklaganlar. Ular o‘zlarini donishmand deb hisoblamaganlar, chunki o‘sha zamonda haqiqiy donishmandlik ajdodlardan meros bo‘lib qolgan afsonalar, diniy rivoyatlar va an’analarda mujassamlangan deb qaralgan. Faylasuf esa doimiy izlanuvchi, haqiqatni tinmay qidiruvchi va o‘z aqliga tayanuvchi shaxs sifatida talqin etilgan.

Insonning dunyoga va o‘ziga nisbatan bunday chuqur munosabati birdaniga paydo bo‘lmagan. Insoniyat tabiat kuchlariga qarshi kurashish, mehnat qurollarini yaratish va takomillashtirish, tajriba to‘plash va aql-zakovatni rivojlantirish yo‘lida uzoq va og‘ir tarixiy jarayonni bosib o‘tgan. Shu sababli falsafaning mohiyatini va uning paydo bo‘lish sabablarini tushunishda avvalo inson dunyoqarashidan boshlash zarur. Zero, falsafa aynan dunyoqarashning eng muhim va rivojlangan tarixiy shakllaridan biri sanaladi.

Falsafaning predmeti

Endi «Falsafa nimani o‘rganadi?» degan savolni berish mumkin. Insonni qiziqtiradigan, mifologiya, din yoki fan javoblaridan qoniqmaydigan har qanday

obyektiv va subyektiv borliq falsafaning predmetini tashkil etadi. Boshqacha qilib aytganda, inson o'z qiziqishi obyekt haqida muayyan tasavvur hosil qilish maqsadida savol berishga asos bo'ladigan barcha narsalar falsafaning tadqiqot doirasiga kiradi.

Tarixiy jarayonda falsafaning diqqat markazi turli davrlarda o'zgarib turgan. Masalan, qadimgi Yunonistonda kosmos va tabiatni anglash asosiy o'rin tutgan bo'lsa, keyinchalik ijtimoiy muammolar, axloq va davlat qurilishi masalalari oldingi o'ringa chiqqan. O'rta asrlarda xristianlik va islom dinlarining ta'sirida falsafa teologik (Xudo markazli) xususiyat kasb etgan. Uyg'onish davrida esa san'at va inson masalalari kuchaygan. Yangi davrda fan va bilish nazariyasi bilan bog'liq savollar dolzarblashgan. XX–XXI asrlarda esa globallashuv, ekologik muammolar, axborot texnologiyalari va inqiro'z hodisalari falsafiy tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlaridan biriga aylangan.

Falsafiy bilimning tuzilishi

Falsafa o'z shakllanishi va rivojlanishining dastlabki davridayoq tabiat, inson, jamiyat va ma'naviyat masalalarini o'rganishda muhim natijalarga erishgan. Vaqt o'tishi bilan falsafiy bilimning alohida bo'limlari ajralib chiqqan boshlagan. Falsafiy bilimning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

Ontologiya — borliq va mavjudlik haqidagi ta'limot;

Gnoseologiya (epistemologiya) — bilish nazariyasi;

Ijtimoiy falsafa — jamiyat haqidagi ta'limot;

Etika — axloq haqidagi ta'limot;

Aksiologiya — qadriyatlar haqidagi ta'limot;

Falsafiy antropologiya — inson haqidagi ta'limot va boshqalar.

Bu bo'limlarni yixlit butunning tarkibiy qismlari sifatida o'rganish falsafiy muammolarning mohiyatini chuqur tushunishga yordam beradi. Falsafada dialektika kabi bilim sohalari ham mavjud bo'lib, ular boshqa fanlar bilan uyg'unlashib, ularni boyitishga xizmat qiladi.

Falsafaning asosiy masalalari

Falsafani o'rganayotgan har bir inson tabiiy ravishda shunday savolga duch keladi: falsafada barcha muammolardan ustunroq, eng muhim hisoblanadigan asosiy masalalar bormi? Falsafa tarixiga nazar tashlasak, olam va insonning kelib chiqishi, rivojlanishi, haayotning ma'nosi, bilishning tabiatiga oid «boqiy» muammolar turli falsafiy ta'limotlarda doimiy ravishda muhokama qilinib kelganini ko'ramiz.

Falsafaning asosiy masalasi ikki jihatdan iborat:

Birinchisi — materiya va ong (borliq va tafakkur)ning o'zaro nisbati.

Ikkinchisi — dunyoni bilish mumkinmi yoki yo'qmi?

Bu masalaga yondashuvga qarab faylasuflar materialistlar va idealistlarga bo'linadi. Materialistlar materiyani birlamchi, ongni esa uning mahsuli deb

hisoblasa, idealistlar aksincha fikr bildiradilar. Idealizmning o'z navbatida obyektiv va subyektiv turlari mavjud.

Tarixiy jihatdan materializm va idealizm oqimlari turli davrlarda rivojlangan. Masalan, qadimgi davrda Demokrit, Epikur, Yangi davrda Golbax, Lametri, keyinchalik Marks va Engelsning dialektik materializmi shakllangan.

Falsafaning asosiy funksiyalari

Falsafa muammolarni hal qilish, qonun va tamoyillarni aniqlash jarayonida bir qator muhim funksiyalarni bajaradi. Ulardan asosiylari: dunyoqarashni shakllantirish, gnoseologik, metodologik, integrativ, madaniy, aksiologik, axloqiy va tarbiyaviy funksiyalardir.

Dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi. Falsafa insonning dunyoga, o'z-o'ziga va atrof-muhitga munosabatini belgilovchi yaxlit dunyoqarashni shakllantiradi. U turli bilimlar, tuyg'ular va tajribalarni bir butunlikka birlashtirishga yordam beradi.

Gnoseologik funksiyasi. Falsafa bilish jarayonini o'rganadi, haqiqatning mohiyati va mezonlarini aniqlaydi, fan va boshqa bilim shakllari o'rtasidagi farqlarni ko'rsatadi.

Metodologik funksiyasi. Falsafa ilmiy tadqiqotlar uchun umumiy metodlar va kategoriyalarni ishlab chiqadi, tadqiqot yo'llarini belgilaydi.

Integrativ funksiyasi. Turli fanlar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash va murakkab muammolarni kompleks yechishga yordam beradi.

Madaniy, aksiologik, axloqiy va tarbiyaviy funksiyalari esa inson ma'naviyatini boyitish, qadriyatlar tizimini shakllantirish va jamiyatda axloqiy munosabatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Ong paydo bo'lishi esa, ilmiy tasavvurlarga muvofiq, inson tarixiy rivojlanishining odam miyasi o'sib borayotgan mehnat faolligi va verbal (nutq orqali) muloqot ta'sirida o'ta rivojlanib, murakkab mavhumliklarni tushunadigan darajaga yetgan davri bilan bog'lanadi. Shunday qilib, inson tushunchalarga ta'rif berish, mulohazalar bildirish va mushohadalar yuritish yo'li bilan sodda, lekin so'zning to'la ma'nosida aqliy ish olib bora boshladi.

Falsafaning obykti. Shunday qilib, «Falsafa nima bilan shug'ullanadi?» degan savol paydo bo'lishi mumkin. Insonga bilimga bo'lgan qiziqishni rag'batlantiradigan va mifologiya, din yoki ilmiy javoblardan qoniqmagan shaxs o'z tajribasi, e'tiqodi, ishonchi va intuisiyasiga tayangan holda oqilona va asoslangan javoblar izlashga intiladigan har qanday ob'ektiv yoki sub'ektiv borliq falsafaning obykti deb hisoblanadi. Boshqa so'z bilan aytganda, inson o'z qiziqish ko'rsatgan obyekt haqida ma'lum fikrlar shakllantirish maqsadida savol berishi mumkin bo'lgan barcha narsalar falsafaning obykti hisoblanadi. Shu munosabat bilan,

aytilganlar insonning falsafiy qarashlari yoki uning falsafasi to'g'risida gapirish mutlaqo o'rinlidir va buni biz kundalik hayotda tez-tez kuzatamiz.

Biroq, ayni paytda bizni fan sifatidagi, ayrim shaxslar o'rniga butun jamiyatning rivojlanish mahsuli sifatida ijtimoiy hodisa sifatidagi falsafa qiziqtiradi va shuning uchun yuqorida aytib o'tilgan ta'rifda «inson» tushunchasi keng ma'noda qo'llanilgan. Ta'kidlash joizki, falsafaning obyekt haqida umumiy nuqtai nazardan kengroq ta'rif bersak-da, ba'zi tarixiy davrlarda ma'lum sabablarga ko'ra, ayrim masalalar falsafiy tadqiqotlarda birinchi o'ringa chiqadi.

Misol uchun, qadimgi Yunonistonda kosmocentrizm dastlabki falsafiy ta'limotlarning o'ziga xos xususiyati bo'lib, bunda asosiy e'tibor «kosmos» va «tabiat» ni anglashga qaratilgan. Keyinchalik, qadimgi yunon shahar-davlatlari rivojlangan davrda faylasuflar diqqat markaziga ijtimoiy masalalar, axloq va davlat tuzilishi kirdi. Yevropada xristianlik va Sharqda islom dinining paydo bo'lishi, mustahkamlanishi natijasida o'rtacha asrlar falsafasi teosentrik (yunoncha theos - markazda joylashgan xudo) xususiyatga aylandi, ya'ni Xudo va u yaratilgan olam falsafiy qiziqishlarning asosiy obyekt bo'lib qoldi. Uyg'onish davrida falsafa san'atga va ko'p jihatdan o'ziga e'tibor qaratdi. Yangi davrda (XVII-XVIII asrlar) falsafa muayyan bilimlarni rivojlantirib, ilmiy metodlar masalalariga e'tibor qaratdi.

XIX asrning ikkinchi yarmida yuz beradigan «klassik falsafa» va oqilona inqiro'z irratsionallik, intuitivlik, ongli muammolarni namoyon etdi. XX asrning birinchi yarmida no-classical falsafa tahlilining asosiy ob'yekti sifatida keltirildi, natijada matn mantig'i tili va ularni talqin qilish va sharhlashga qiziqish uyg'ondi. XX asrning oxirgi yilliklarida ho'zirgi madaniyatdagi inqiro'z hodisalari va yangi axborot texnologiyalarining, shuningdek, ommaviy kommunikatsiya vositalarining ravnaqi bilan aniqlangan muammolar kun tartibiga keltirildi va post-noklassik falsafa shakllandi. Bu falsafa vakillari «tarixiy rivojlanish tugallanganligi» va ma'nolar to'liq aytib berilganligi haqida mulohaza yuritib, insonni o'ziga yoqayotgan axborotga ishlov berishga qodir emasligini ta'kidlaydilar.

Keyingi paytda XX-XXI asr chegaraida yangi falsafa g'oyasi to'g'ri kelgan va hal etilgan muhim masalalardan biri globallashuv jarayonlarining mohiyatini aniqlashga e'tibor qaratildi. Ushbu jarayonlar ho'zirgi kunda jamiyat hayotining deyarli barcha jabhalarini qamrab oladi va davrimizning muammolarini yuzaga keltiradi, ularning nazariy va amaliy echimini topish bu muammolarni, xususan falsafiy darajada anglashni nazarda tutadi. Xalqaro miqyosda alohida e'tibor berish va kelishilgan harakatlarni talab qiluvchi muhim muammolar qatoriga ekalogiya, demografiya, xavfsizlik, xalqaro jinoyatchilik va energiya resurslari masalalarini kiritish mumkin.

Ko'rib turganimizdek, falsafaning obyekt bitta, qat'iy belgilangan masalalar doirasi bilan bog'lanishi mumkin emas. U vaqt omiliga va ob'ektiv sabablar

majmuasiga qarab doimo o'zgaradi. Ammo bu boshqa mavzular yoki masalalar ahamiyatini yo'qotadi va falsafa doirasidan chiqadi degani emas. Asosiy mavzularni ikkinchi, uchinchi o'ringa surib qo'yishi, ular ma'lum bir davrdan va tegishli sharoitda falsafiy e'tibor doirasidan joy olish yoki muammolar ustuvorligini belgilash uchun o'z vaqtini kutib turishi mumkin. Shuning uchun falsafa tarixida qiziqish ustuvorliklarining o'zgarishlarini, qaysi masala asosiy masalaga aylanadi va falsafiy jamoatchilikning e'tibori ma'lum bir davr mobaynida unga qaratilishini ko'ramiz.

Falsafiy bilimning tuzilishi. Falsafa o'z shakllanishi va rivojlanishining qadimgi davridan boshlab tabiat, inson, jamiyat va madaniyatni, shuningdek sababiy bog'lanishlar, qonunlar va shu kabi narsalarni bilish sohasida muhim natijalarga erishgan. Ammo olamning cheksiz darajada rang-barangligi va muammolar to'plami tufayli o'sha davrda qisman parchalangan falsafiy bilimlar va tasavvurlardan ayrim bo'limlar ajralib chiqq boshladi. Vaqt o'tishi bilan ularning rivojlanishi ancha aniq shakl-shamoyil kasb etib, yangi bilimlar bilan boyitildi. Natijada falsafiy bilimning tarkibiy tuzilmasi (struktura) o'zaro bog'liqlik hosil qildi.

Quyidagi qismlar falsafiy bilimning asosiy tarkibiy qismlari hisoblanadi: • Ontologiya - mavjudlik va borliq haqidagi bilim. • Gnoseologiya (boshqa bir terminologiyaga ko'ra - epistemologiya) - bilish nazariyasi. • Ijtimoiy falsafa - jamiyat haqidagi ta'limot. • Etika - axloq haqidagi ta'limot. • Aksiologiya - qadriyatlar haqidagi ta'limot. • Falsafiy antropologiya - inson haqidagi ta'limot va boshqalar.

Falsafiy muammolar mohiyatini tushunish, ularning eng muhimlarini aniqlash va oxir oqibatda falsafiy bilimlar bilan tanishish ko'rsatilgan qismlarni chuqur o'rganish, ularga bir butun sifatida yondashish demakdir. Natijada falsafaning o'ziga xos tili, yondashuvlari va usullari, shuningdek tabiat, jamiyat va tafakkurga oid asosiy aloqalar, xususiyatlar va qonunlar aks ettiruvchi umumiy tushunchalar - kategoriyalar tizimi paydo bo'ladi.

Falsafadagi har bir bo'lim yoki yo'nalish o'z tushunchalar apparatiga ega, ya'ni bilim faqat ushbu sohalarga xos bo'lgan va o'zining asosiy mohiyatini yoritib beradigan kategoriyalar tizimiga ega.

Falsafada keltirilgan mavzular bilan bir qatorda qiziqish sohalari maqbul bo'lib, ular qolgan barcha bilim sohalariga kirib boradi, ular bilan uyg'unlashadi va ularni to'ldiradi. Masalan, tabiat, jamiyat, inson va uning tafakkurida yuz beruvchi harakat, rivojlanish va o'zgarishlar haqidagi falsafiy ta'limot - dialektika bu kabi bilim sohalaridan biridir.

Falsafaning asosi masalalari. Falsafani o'rganayotgan har bir odam falsafada qolgan muammolarni nisbatan muhimroq nuqtai nazardan ahamiyat kasb etadigan savollarga, ya'ni muhimroq, asosiysavollar bilan qiziqishi ajablanarli emas. Bu

savollar nafaqat boshlovchilar, balki professional faylasuflar uchun ham qiziqish uyg'otadi. Ular orasida ayrimlar bu masalaga jiddiy e'tibor berishsa, boshqalari buni ahamiyatsiz deb hisoblashadi. Falsafaning uzoq tarixiga nazar tashlasak, olam va insonning kelib chiqishi, rivojlanishi va mohiyatiga, shuningdek hayotning ma'nosi, inson bilishining tabiati bilan bog'liq «abadiy» falsafiy muammolar deyarli barcha falsafiy ta'limotlarda mavjud bo'lganligini ko'ramiz. Ular, ya'ni kimga terganligi va qaysi davrga tegishli bo'lganidan qat'iy nazar, falsafiy asarlarda qisman yoki to'liq muhokama qilinishining guvohimiz.

Agar qo'shimcha o'zgartirishlar yoki konkret masalalarni ko'rsatishni xohlasangiz, iltimos, bildiring!

Darhaqiqat, ong, tafakkur, ruh, ideallik va ularning materiya, tabiat, borliq bilan o'zaro nisbati masalalariga o'z munosabatini bildirmagan yoki, aytaylik, o'z mulohazalari va xulosalarida shubha qilmagan faylasufni topish mushkul. Bu hol o'z vaqtida olimlar tomonidan «falsafaning asosiy masalasi»ni ta'riflashiga turtki bergan bo'lib, unda ikki jihat alohida ajralib turadi.

Birinchi jihat moddiylik va ideallikning o'zaro nisbatiga tegishli. Savol shunday qo'yiladi: «Materiya birlamchimi yoki ruh (ong)mi?» yoki, «Tafakkur va borliqning nisbati masalasi butun, ayniqsa, eng yangi falsafaning buyuk asosiy masalasidir».

Ikkinchi jihat birinchi jihat bilan uzviy bog'liq bo'lib, quyidagicha ta'riflanadi: «Dunyoni bilish mumkinmi?» Boshqacha aytganda: «Biz haqiqiy dunyo haqidagi o'z tasavvurlarimiz va tushunchalarimizda borliqni to'g'ri aks ettirishga qodirmizmi?»

Materialistlar va idealistlar. U yoki bu faylasuflarning savolning birinchi qismiga qanday javob berishiga qarab, ular materialistlar — dunyo aslida moddiy, ong esa bu materiyaning mahsuli deb hisoblovchilar va idealistlar — dunyo zamirida materialdan oldin paydo bo'lgan va uni yaratuvchi ideal narsalar va hodisalar yotadi, degan fikrni himoya qiluvchilarga ajratiladi.

Bunda idealizmning ikki turi — ob'ektiv va sub'ektiv idealizm farqlanadi. Qandaydir nomoddiy va inson ongiga bog'liq bo'lmagan (ya'ni ob'ektiv mavjud bo'lgan) narsalar va hodisalar (Xudo, dunyoviy aql, g'oya, ruh va shu kabilar) butun borliqning asosi deb e'tirof etuvchilar ob'ektiv idealistlar hisoblanadi. Falsafa tarixida Platon, Avliyo Avgustin, Foma Akvinskiy, G.Gegel, N.Berdyayev kabi mutafakkirlar ob'ektiv idealizm namoyandalari sifatida tan olinadi. Dunya faqat individual (subyektiv) ong nuqtai nazaridan qaralgan holda subyektiv idealizm to'g'risida so'z yuritiladi. J.Berkli, D.Yum, I.G.Fikhte subyektiv idealizmning yorqin namoyandalari sifatida ko'riladi.

Falsafa tarixida materialistik yo'nalishlar va oqimlar ham mavjud. Xususan, materiyaning yaratish va yo'q qilish mumkin emasligi haqidagi fikr-mulohazalarga ilk

faylasuflarning asarlarida duch kelish mumkin. Mazkur sohada materializm vakillari: qadimgi xitoy faylasuflari — Lao‘zi, Yan Chju; qadimgi hind faylasuflari — lokayata yo‘nalishi namoyandalari; qadimgi davrning mashhur faylasuflari — Geraklit, Empedokl, Demokrit, Epikur va boshqalar; qadimgi Markaziy Osiyo faylasuflari — Zardosht, Sepitoma kabi shaxslar kiradi.

Klassik mexanika vujudga kelgan va faol rivojlangan Yangi davrda mexanistik materializm (P.Golbakh, P.Gassendi, J.Lametri) ayniqsa keng tarqaldi.

XVIII-XIX asrlarda falsafiy materializmning yo‘nalishlari:

- antropologik materializm (L.Feyerbach);
- vulgar materializm (Fogt, Byuhner, Moleshott);
- dialektik materializm (K.Marks, F.Engels) shakllandi.

Biroq, yana shuni ham ta’kidlash lo‘zimki, mazkur tasnifga muvofiq materialistlar yoki idealistlar deb nomlanadigan u yoki bu faylasuflar bunday farqlashga asosiy soddalashtirish deb qarab, o‘zini bu yo‘nalishlardan biriga ham mansub deb hisoblashi mumkin. Bunday qarashlar shuni izohlaydiki, to‘g‘ridan-to‘g‘ri va uzil-kesil tarzda, bu muammoni tushunishga nisbatan boshqa yondashuvlarni e’tiborga olmasdan tavsiflangan «falsafaning asosiy masalasi» muqarrar tarzda barcha faylasuflarni ikki yirik qarama-qarshi lagerga — materialistlar va idealistlarga ajratadi, va bu hodisaning ayrim ko‘rinishi sifatida faqat moddiy va ma’naviy substansiyalarni teng huquqli asoslar deb hisoblovchi dualistlarni (masalan, R.Dekart) farqlaydi.

O‘rta asrlar skolastikasi nuqtai nazaridan «falsafaning asosiy masalasi» quyidagicha talqin qilinishi mumkin: «Xudoning borligini qanday qilib oqilona asoslash mumkin?» Ho‘zirgi diniy falsafiy konsepsiyalar, xususan neotomizm uchun bu hanuzgacha bosh masala bo‘lib qolmoqda. Ibn Sino fikricha, falsafaning asosiy masalasi — mavjudotlarning barcha mavjud narsalarni kelib chiqishi, taqdirlari o‘zaro munosabati, biridan ikkinchisiga o‘tishni har tomonlama tekshirish uchun zaruriy imkoniyat, voqelik sabablari tamoyillarini asos qilib olishdan iborat.

Yangi davrda I.Kant yondashuvi diqqatga sazovor bo‘lib, u «Inson nima?» degan savolni mohiyat etib falsafaning asosiy masalasi deb hisoblaydi. Uning fikricha, inson ikki xil dunyo — tabiiy zarurat va ma’naviy erkinlikka mansub bo‘lib, ularga muvofiq odamzod, bir tarafdand, tabiat mahsuli hisoblanadi, boshqa tarafdand esa, u «erkin harakat qiluvchi mavjudotning o‘z-o‘zidan yaratilishi» natijasidir.

Falsafaning asosiy funksiyalari. Falsafa u yoki bu muammolarni hal qiladi, qonunlar, muayyan tamoyillarni ta’riflar yoki gipotezalar, g‘oyalar va nazariyalarni ilgari surar ekan, ayni paytda (ba’zan shu tariqa) turli funksiyalarni bajaradi. Falsafaning muhim funksiyalaridan dunyoqarashni shakllantirish, bilish, metodologik, integrativ, madaniy, aksiologik, axloqiy va tarbiyaviy funksiyalarni

qayd etish mumkin. Ularning barchasi bir-biri bilan uzviy bog‘liqdir. Bu funksiyalarning roli va ahamiyati falsafaning amal qilish sohasiga, u hal qilayotgan vazifalar darajasi va xususiyati bilan belgilanadi.

Dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi. Falsafaning dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi, insonning dunyoga munosabati, uning o‘z-o‘zini va o‘zini qurshagan borliqni tushunishi, shuningdek turli voqealar, hodisalar va o‘z burchini qanday talqin qilishi avvalo va bevosita uning dunyoqarashiga bog‘liq bo‘ladi. Yuqorida ko‘rsatilganidek, inson dunyoqarashida e‘tiqodlar va bilimlar, tuyg‘ular va emosiyalar, oqilona va irratsional nuqtai nazar, tajriba, intuisiyaning uyg‘unligi birlashadi. Ayni shu sababli falsafasiz dunyoning yaxlit manzarasini yaratish mumkin emas, chunki «donolikni sevish» sanaladigan, «hamma narsaga aralashadigan» falsafagina dunyoqarashning o‘zaro bog‘lanmagan turli «parchalarini» birlashtirib, shu tariqa odamlarning butun borliqqa nisbatan umumiy, izchil va mantiqan to‘g‘ri munosabatini yaratish imkonini beradi. Bunda falsafa ayrim ikir-chikirlarni, ahamiyatsiz tafsilotlarni mavhumlashtiradi va umumiy aloqalarga, turli narsalar va hodisalarning xususiyatlarining birligiga e‘tibor qaratadi va shu tariqa o‘zining bosh funksiyasi — dunyoqarashni shakllantirish funksiyasini bajaradi.

Falsafaning gnoseologik funksiyasi tajribada sinash, tavsiflash yoki shakshubhasiz inkor etish mumkin bo‘lmagan, ya‘ni fan ashib berishga, tadqiq etishga va tahlil qilishga qodir bo‘lmagan narsalar va hodisalarni oqilona yo‘l bilan tushuntirishga harakat qilishdir. Falsafa u yoki bu mohiyat aniqlanmagan yoki kam o‘rganilgan hodisalarni tushuntirishga nisbatan o‘z yondashuvlari, nazariyalari va gipotezalarini taklif qilganda, ularni bilishga bo‘lgan qondirilmagan qiziqish o‘rnini ma‘lum darajada to‘ldiradi, shu tariqa mifologik va diniy fantaziyalarga kamroq o‘rin qoldiradi. Falsafa gnoseologiyada hal qiladigan boshqa bir muhim vazifa «Haqiqat nima?», «Uning mezonlari qanday?» degan masalalar bilan bog‘liqdir, zero har qanday bilish jarayoni oxir-oqibatda, u yoki bu tarzda haqiqatning tagiga yetishga qaratiladi, bu esa eng muhim masaladir.

Metodologik funksiyasi to‘g‘risida so‘z yuritganda metod tushunchasiga murojaat etish o‘rinlidir. Bu tushuncha yunoncha methodos — yo‘l, tadqiqot, tekshirish so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, u yoki bu maqsadga erishishning muayyan usulini, shuningdek borliqni nazariy va amaliy o‘zlashtirishga qaratilgan usullar yoki amallar majmuini anglatadi. Boshqa so‘z bilan aytganda, bu faylasuf yoki olim o‘ziga o‘rganilayotgan predmetning tadqiqot yo‘lidir. Odatda metodologiya muammolari falsafa doirasida o‘qitilgan, biroq ayrim fanlar vujudga kelishi bilan falsafiy (umumiy) metodlar bilan bir qatorda muayyan, ayrim ilmiy metodlar ham rivojlana boshladi. Falsafaning boshqa bir muhim metodologik funksiyasi falsafada ham, ayrim fanlarda ham muhim rol o‘ynaydigan har xil kategoriyalarni ishlab

chiqishidan iborat. Kezi kelganda yana shuni ham ta'kidlab o'tish lo'zimki, falsafa o'zi juda keng tushunchalar, ya'ni kategoriyalar bilan ishlaydi va ularni ta'riflar ekan, metodologik funktsiya bilan bir vaqtda dunyoqarashni shakllantirish funktsiyasini ham bajaradi.

Falsafaning integrativ funktsiyasi fan bilan chambarchas bog'liq. Real borliqning yangi va yangi obyektlari va hodisalari inson nazariy tadqiqotlari sohasida o'rin olish, shuningdek ilgari ma'lum darajada anglab yetilgan narsalar va hodisalarni yanada chuqurroq o'rganishga bo'lgan ehtiyoj ilmiy bilim o'z rivojlanishining dastlabki bosqichlarida tabaqalanishiga turtki beradi. Buning natijasida ayrim fanlar paydo bo'lib, ular nafaqat o'z tadqiqot obyektini ajratdi, balki o'zining faqat mazkur fanga xos bo'lgan tili, kategoriyalar apparati va boshqalarni yaratdi. Ammo bu yolda jiddiy xavf ham mavjud bo'lib, u shundan iboratki, fanlarning ajralishi natijasida ular o'rtasidagi aloqalar susayadi, ular murakkab kompleks vazifalarni yechishda faol o'zaro aloqa qilish qobiliyatini yo'qotadi. Qarama-qarshi jarayon — ilmiy bilimlarning integratsiyalashuvi va u yoki bu muammolarni yechish uchun kuch-g'ayratni birlashtirish jarayoni bu xavfning oldini olish imkonini beradi.

Murakkab kompleks muammolarni tadqiq etuvchi zamonaviy fanida ba'zan ayrim ilmiy fanlarning vakillari boshqa fanlarning vakillarini faqat ular turli tillarda, ya'ni har biri o'z fanining tilida gapirgani bois tushunmaydi. Bu jihatdan falsafa ular uchun amalda bog'lovchi bog'inga, birlashtiruvchi asosga aylanadi, chunki u o'z tahlilida fanlararo muloqotga va mazmuni ayni bir kontekstda turli fanlar tomonidan qabul qilinadigan va qo'llaniladigan fundamental tushunchalarni yaratishga qarab ma'lum bo'ladi.

Murakkab obyektlarni kompleks tadqiq qilishda har bir muayyan fan o'z predmetidan kelib chiqadi. Bu predmet doirasi unga o'rganilayotgan obyektning yaxlit ko'rish, uning aloqalarini aniqlash imkonini bermaydi. Bu vazifani hal qilishga ham faqat falsafa qodir bo'lib, u butun vaziyatni yaxlit ko'rish imkonini beradi va bu jihatdan nafaqat fanlar o'rtasida, balki inson faoliyatining ayrim jabhalari, masalan, o'tkazilayotgan tadqiqotlar bevosita yoki bilvosita bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan huquqiy, siyosiy, axloqiy faoliyat o'rtasida ham bog'lovchi bog'in hisoblanadi.

Madaniy funktsiyasi. Falsafa odamlar dunyoqarashini kengaytirish, ularda bilishga qiziqish uyg'otish, nazariy fikrlash madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish orqali madaniy funktsiyani ham bajaradi. U dunyoni o'zlashtirish va bilishning universal shakli sifatida, insoniyatning eng yaxshi yutuqlarini o'zida mujassamlashtiradi va ularni butun insoniyat mulkiga aylantiradi. Turli mamlakatlar va xalqlarning falsafa tarixini o'rganish ularning o'tmishdagi va hozirgi madaniyatini yaxshiroq tushunishga imkon beradi, g'oyalar almashinuvi va madaniy

an'analar o'rtasida o'zaro ta'sirga ko'maklashadi, bu madaniy meros bilan uzviy bog'liq bo'lgan ko'plab muammolarni yechishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Aksiologik funksiyasi. Falsafa hayotning ma'nosi, o'lim va umrbog'iylik masalalarini kun tartibiga qo'yish, u yoki bu harakat, voqeaga «yaxshi», «yomon», «muhim», «foydali», «foydasiz» kategoriyalari bilan baho berish orqali yana bir muhim funksiya – aksiologik funksiyani ham bajaradi. U uzoq muddatli tendensiyalarni qisqa muddatli tendensiyalardan farqlash, yuzaki jarayonlarni fundamental jarayonlardan, muhim narsalar va hodisalarni ikkinchi darajali narsalar va hodisalardan ajratish orqali insonning qadriyatlarga munosabati bilan uzviy bog'liq bo'lgan tegishli ehtiyojlarini shakllantiradi. Shu tariqa insonning muayyan qadriyatlari, maqsadlari va ustuvorliklari belgilanadi, ya'ni tegishli qadriyatlar tizimi tarkib topadi. Bu tizim odamlarning muhim xususiyati hisoblanadi, ularning hayotga munosabatini aks ettiradi va jamiyatdagi xulq-atvorini ko'p jihatdan belgilaydi.

Falsafaning axloqiy funksiyasi odamlar xulq-atvori va u yoki bu jamiyatda yuzaga keluvchi munosabatlarni bog'liq. Bunda, masalan, axloqiy qadriyatlar, ularning tabiati, asosi va jamiyatdagi amaliy roli falsafaning tadqiqot predmetidir, bu jamiyatda yuzaga keladigan va tabiiy yo'l bilan, ya'ni real hayot amaliyotida o'rnatiladigan me'yorlar va qoidalarga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Bunday me'yorlar ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi muhim dastak hisoblanadi va odamlarning o'zaro aloqalari, ularning munosabatlari xususiyati va o'zaro til topish darajasida namoyon bo'ladi. Xulosa qilib aytish mumkinki, falsafa doimo axloqda, jamiyatning barcha a'zolari xulq-atvorida muxtasar ko'rinishda namoyon bo'ladi va shu tariqa yana bir muhim funksiya – axloqiy funksiyani bajaradi.

Falsafaning tarbiyaviy funksiyasi haqida fikr yuritilganda bu masalaning xalqaro darajadagi keng va har tomonlama muhokamasi natijalarini hisobga olgan holda so'z yuritish o'rinli bo'ladi. Bugungi kunda nafaqat ayrim xalqlar, balki butun jahon hamjamiyati o'z-o'zini anglab yetishga yo'naltirilgan falsafaga muhtojdir. Buni 2002 yildan Yunesko qaroriga binoan, butun dunyoda har yili noyabr oyining uchinchi payshanbasida o'tkaziladigan "Jahon falsafa kunlari" ham, ho'zirgi kunda dunyo uchun eng muhim masalalarga e'tiborini qaratadigan Jahon falsafa kongresslari ham tasdiqlaydi. Darhaqiqat bunday kongress birinchi marta 1900 yilda Fransiyada o'tkazilgan, 1948 yildan boshlab uni har besh yilda bir marta o'tkazish an'anaga aylangan. Xususan, 1998 yilda Boston shahrida (AQSh) bo'lib o'tgan XX jahon falsafa kongressi "Paydeyya: insoniyatni tarbiyalashda falsafa" mavzusiga bag'ishlangan bo'lsa, Turkiyaning Anqara shahrida o'tkazilgan XXI Jahon falsafa kongressida "Falsafa jahon muammolari bilan yuzma-yuz" mavzusi atroflicha muhokama qilindi. XXII jahon falsafa kongressi birinchi marta Osiyo mamlakati bo'lmish Koreya respublikasining Seul shahrida "Ho'zirgi davrda falsafani qayta

anglash” degan umumiy mavzu ostida bo‘lib o‘tdi. Kongresslarning mavzularidan ko‘rinib turganidek, falsafa real hayot bilan uzviy bog‘liq va eng muhim muammolarni anglab yetishga xizmat qilib keldi. Shunday muammolardan biri – insonni shaxs sifatida tarbiyalash va kamol toptirishda falsafaning roli va ahamiyati masalasidir. Buning uchun esa, albatta, qadimgi davr mutafakkirlarining asarlariga yana bir bor murojaat etish taqo‘zo etiladi. 3. XVIII-XIX asrlar fani noklassik fan davri deb ataladi. Bu davrda ko‘plab ayrim ilmiy fanlar vujudga keladi, ularda ulkan faktik material to‘planadi va tizimga solinadi. Matematika, fizika, kimyo, geologiya, biologiya, psixologiya va boshqa fanlarda fundamental nazariyalar yaratiladi. Texnika fanlari vujudga keladi va moddiy ishlab chiqarishda yanada sezilarliroq rol o‘ynay boshlaydi. Fanning ijtimoiy roli ortadi, uning rivojlanishi o‘sha davr mutafakkirlari tomonidan ijtimoiy taraqqiyotning muhim omili sifatida e‘tirof etiladi. XVIII asrning o‘rtalarida jahonda fan bilan shug‘ullanuvchi kishilar 10 ming kishidan oshmagan bo‘lsa, XIX asr oxiriga kelib olimlar soni 100 ming kishiga yetadi. XVI asrda «olim odamlar»ning yarmidan ko‘prog‘i diniy ma‘lumot olgan kliriklar edi. XIX asrda fan ijtimoiy mehnatning mustaqil tarmog‘iga aylanadi va u bilan universitetlar va institutlarning maxsus fakultetlarini tamomlagan «dunyoviy» professional olimlar shug‘ullanadi. 1850 yilda jahonda mingga yaqin ilmiy jurnallar nashr etiladi, 1950 yilga kelib esa ularning soni 10 mingdan oshadi. 1825 yilda nemis kimyogari Yu.Libix ilmiy laboratoriya tashkil qiladi va u olinga ko‘p miqdorda daromad keltira boshlaydi. XIX asr oxiriga kelib bunday laboratoriyalar soni ko‘payadi. Fan tijoratchilar, tadbirkorlar e‘tiborini o‘ziga tobora ko‘proq torta boshlaydi. Ular olimlarning ishlab chiqarish, sanoat ahamiyatiga molik bo‘lgan ishlarini mablag‘ bilan ta‘minlay boshlaydilar. 4. XX asrdan fan rivojlanishida yangi bosqich boshlanadi. Bu davr fani postnoklassik deb ataladi, chunki mazkur asr bo‘sag‘asida fanda inqilob yuz beradi va buning natijasida u oldingi davrning klassik fanidan sezilarli darajada farq qila boshlaydi. XIX-XX asrlar chegarasida amalga oshirilgan inqilobiy kashfiyotlar bir qancha fanlarning asoslarini larzaga soladi. Matematikada to‘plamlar nazariyasi va matematik tafakkurning mantiqiy asoslari tanqidiy tahlil qilinadi, bir qancha yangi fanlar vujudga keladi. Fizikada klassik fizikaning falsafiy asoslarini qayta ko‘rishga majbur qilgan fundamental nazariyalar – nisbiylik nazariyasi va kvant mexanikasi yaratiladi. Biologiyada genetika rivojlanadi. Tibbiyot, psixologiya hamda inson haqidagi boshqa fanlarda yangi fundamental nazariyalar paydo bo‘ladi. Ilmiy bilimning shakl-shamoyilida, fan metodologiyasida, ilmiy faoliyatning shakl va mazmunida, uning me‘yorlari va ideallarida olamshumul o‘zgarishlar yuz beradi. XX asrning ikkinchi yarmi fanni yangi inqilobiy o‘zgarishlarga olib keladi. Bu o‘zgarishlar adabiyotlarda ko‘pincha fan-texnika inqilobi sifatida tavsiflanadi. Bu o‘zgarishlar shu bilan bog‘liqki, Ikkinchi jahon urushidan keyin iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda fan yutuqlari

ilgari misli ko‘rilmagan miqyosda amaliyotga – sanoat, qishloq xo‘jaligi, sog‘liqni saqlash, kundalik hayotga joriy etiladi. Fan energetikada (atom elektrostansiyalari), transportda (avtomobilso‘zlik, aviasiya), elektronikada (televideniye, telefoniya, kompyuterlar) ayniqsa ulkan o‘zgarishlar yasaydi. Fanning rivojlanishi eng yangi harbiy texnikani yaratishning asosiy omiliga aylanadi va «ikki lager»ning urushdan keyingi qarama-qarshiligi sharoitida avj olgan qurollanish poygasi yirik davlatlarni ilmiy-texnikaviy tadqiqotlarga ulkan mablag‘larni sarflashga majbur qiladi. XX asrning so‘nggi o‘n yilliklarida FTT axborot (kompyuter) inqilobi bosqichiga qadam qo‘ydi. Bu bosqichning o‘ziga xos xususiyati shundaki, axborot jamiyat rivojlanishining muhim resurslaridan biriga aylandi. Shu tariqa fan bilan bog‘liq yuksak texnologiyalar, ular bilan mushtarak ta‘lim endilikda har qanday jamiyatning sivilizasion rivojlanish darajasini belgilamoqda. Ilmiy kashfiyotlar va ularning amalga tatbiq etilishi o‘rtasidagi masofa mumkin qadar qisqaradi. Ilgari fan yutuqlaridan amalda foydalanish usullarini topish uchun 50-100 yil vaqt sarflangan bo‘lsa, endilikda bunga 2-3 yilda yoki hatto bundan ham qisqaroq vaqt ichida muvaffaq bo‘linmoqda. Davlat ham, xususiy firmalar ham fan rivojlanishining istiqbolli yo‘nalishlarini qo‘llab-quvvatlashga katta xarajatlar qilishi tabiiy bir hol bo‘lib qoldi. Natijada XX asrning ikkinchi yarmi fani jadal sur‘atlarda o‘zib, ijtimoiy mehnatning muhim tarmoqlaridan biriga aylandi. «Katta fan» davri boshlandi. Ko‘p sonli ilmiy muassasalar ishiga son-sanoqsiz odamlar ommasi jalb qilindi. Olim kasbi kam uchraydigan kasb bo‘lmay qoldi. Ho‘zirgi vaqtda ilmiy faoliyat o‘zlarini qiziqtirgan muammolarni yechishga buning butun xavf-xatarini o‘z bo‘yniga olib qo‘l urgan ayrim mutafakkirlarning mashg‘uloti emas, balki buyurtmaga, rejali topshiriqqa binoan ishlaydigan, uni belgilangan muddatda bajarish va o‘z ishi haqida hisobot berishga majbur bo‘lgan yirik jamoalarning ishi. Ho‘zirda ilmiy mehnat – industrial mehnatning bir turi. Fan bilan shug‘ullanuvchi kishilar ho‘zir «ilmiy xodimlar» deb atalishi bejiz emas. Bugungi o‘zbek falsafasining rivojini ta‘minlashda quyidagi jihatlar alohida o‘rin tutadi: - xalqimizning o‘z milliy an‘analariga sodiqpigi; - mamlakatimizning buyuk kelajagiga ishonchi; - muqaddas qadriyatlarimizga ishonch-e‘tiqodi; - mehnatsevarligi, intellektual salohiyati va boshqalar. O‘zbekiston falsafasini yanada taraqqiy ettirish vazifalari-i amalga oshirish quyidagi masalalarning yechimini topishga bog‘liq: - birinchidan, bugungi kun talablari mustamlakachilik sharoitida soxtalashtirilgan falsafiy g‘oyalar, qarashlar tarixini «aqqoniy yoritish, xolis ko‘rsatib berishni taqozo qiladi. Lekin, afsuski, o‘z davrida qimmatli tarixiy manbalarning yo‘q qilingan yoki ayovsiz talon-taroj etilgani bu ishni qiyinlashtirmoqda; - ikkinchidan, ko‘plab manbalar ingliz, arab yoki fors tillarida ekanligi, ularni biladigan faylasuf olimlarning, malakali tarjimonlarning kamligi umuminsoniy ma‘naviy merosdan bahramand bo‘lish va ulardan ijodiy foydalanishga to‘siq bo‘lmoqda; - uchinchidan, odamlar ongidan

mustabid tuzumning soxta g'oyala-rini, ular qoldirgan asoratlarni siqib chiqarish, mafkuraviy bo'shliqni yangi g'oyalar bilan to'ldirish, milliy istiqlol g'oyasini kishilar qalbiga singdirish muayyan vaqtni taqo'zo qiladi. Xullas, Vatanimiz mustaqillikka erishganidan so'ng falsafa-ni rivojlantirish g'oyat muhim ahamiyat kasb etdi. Busiz millat-ning haqiqiy farzandi bo'lgan, uning kamolini o'ylaydigan chinakam o'zod, hur fikrli, barkamol insonni tarbiyalab bo'lmaydi.

2- Mavzu: Falsafiy tafakkur taraqqiyotining asosiy bosqichlari: Sharq falsafasi

Seminar mashg'ulotlariga tayyorlanish rejasi:

1. Qadimgi Sharkda asotiriy tassavurlar va falsafiy bilimlarning paydo bulishi. Misr va Bobil va falsafiy maktablari
2. Qadimgi Hindistonda falsafiy maktablar
3. Islom dinining vujudga kelishi va falsafiy ta'limoti
4. Sharq panteizmi va perpatetizmi Shark mutafakkirlari : Abu Rayhon Beruniy, Abu nasr Farobiy, Ibn Sinoning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy –axloqiy ta'limotlari
5. Temuriylar sulolasi davri: Abduraxmon Jomiy va Alisher Navoiy ijodida gumanizm
6. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ilgor ijtimoiy-siyosiy fikrlar .
7. Shark istilosi bilan bogliq uygonish harakatlari : osiyosentrizm, panturkizm, panislomizm, marivatparvarlik va jadidchilik ta'limotlari
8. XX-XXI asr o'zbek falsafasi

Sharq sivilizatsiyasining dastlabki taraqqiyot bosqichlari haqida so'z yuritilganda, tadqiqotchilar odatda Markaziy Osiyo hududidagi qadimiy madaniyatlar, Misr, Bobil hamda insoniyat tarixining eng qadimgi o'choqlaridan biri sanalgan Shumer sivilizatsiyasini tilga oladilar. Mazkur madaniy markazlarning har biri jamiyatning shakllanishi, qadriyatlar tizimining rivojlanishi, davlat boshqaruvi hamda iqtisodiy munosabatlarning o'ziga xos jihatlari bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Ular haqidagi dastlabki ma'lumotlar maktab ta'limida qadimgi dunyo tarixiga bag'ishlangan darsliklar orqali o'rgatiladi. Tarixga qiziquvchi talabalar o'sha davrlarda hukm surgan davlatlar, podshohliklar va imperiyalar hamda siyosiy voqealar haqida muayyan tasavvurga ega bo'ladilar. Biroq qadimgi jamiyatlarning falsafiy qarashlari, dunyoni anglash usullari va inson haqidagi mulohazalari ham katta ilmiy qimmatga ega.

Qadimgi Sharq madaniyatining muhim markazlaridan biri hisoblangan Misr sivilizatsiyasi Nil daryosi vodiysida shakllangan bo'lib, aynan shu hududda o'troq turmush tarzi va dehqonchilik madaniyatining ilk ko'rinishlari yuzaga kelgan. Shu sababli Misr madaniyati uzoq yillardan buyon jahon olimlari tomonidan chuqur tadqiq etib kelinmoqda.

Antik davr falsafasining shakllanishiga nazar tashlaydigan bo'lsak, uning ildizlari miloddan avvalgi birinchi ming yillikda Qadimgi Xitoy, Hindiston va Yunoniston hududlarida rivojlangan sivilizatsiyalar bilan chambarchas bog'liq

ekanligini ko‘ramiz. Miloddan avvalgi VI asrga kelib jamiyat hayotida yuz bergan iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy o‘zgarishlar natijasida inson va tabiatni chuqurroq o‘rganishga qaratilgan yangi dunyoqarash shakllandi. Ana shu jarayon falsafiy tafakkurning rivojlanishiga zamin yaratdi.

Falsafaning vujudga kelishi bir qator ehtiyojlar bilan bog‘liq bo‘lgan. Jumladan, inson va borliq haqidagi qarashlarni tizimlashtirish zarurati, olamning paydo bo‘lishi hamda rivojlanish qonuniyatlarini tushuntirishga bo‘lgan intilish, mantiqiy fikrlash va bilish nazariyasini rivojlantirish ehtiyoji hamda afsona va diniy tasavvurlarga asoslangan qarashlarni tanqidiy tahlil qilish zarurati shular jumlasidandir.

Fanlar taraqqiyoti davomida falsafadan dastlab matematika, geometriya va astronomiya, keyinchalik esa fizika, kimyo, biologiya, fiziologiya hamda ijtimoiy-gumanitar fanlar mustaqil yo‘nalish sifatida ajralib chiqqan. Dastlab ular kuzatilgan dalillarni yig‘ish, tartibga solish va umumlashtirish bilan shug‘ullangan bo‘lsalar, keyinchalik o‘z tadqiqot usullarini shakllantirganlar. Shu bois qadimgi davrlarda barcha ilmiy bilimlar falsafa tarkibida qaralib, u “fanlar onasi” yoki “fanlar fani” sifatida e’tirof etilgan.

Qadimgi Misr adabiyotining mashhur namunalaridan biri bo‘lgan “Arfist qo‘shig‘i” asarida diniy qarashlarga tanqidiy yondashuv uchraydi. Asarda inson vafotidan keyingi hayotning mavjudligi haqida ishonchli dalil yo‘qligi ta’kidlanib, kishilarni aynan bu dunyodagi hayotni mazmunli o‘tkazishga undovchi fikrlar ilgari suriladi.

Miloddan avvalgi to‘rtinchi ming yillik oxiri hamda uchinchi ming yillik boshlarida Misrda diniy-falsafiy qarashlarning dastlabki shakllari yuzaga kela boshlagan. Misr madaniyati jahon ma’naviy merosining eng qadimiy va boy qatlamlaridan biri hisoblanadi. Misr mifologiyasida inson hayotining mazmuni, jamiyatdagi o‘rni va yashash maqsadi haqida fikr yuritilib, kishilar hayot ne‘matlaridan oqilona foydalanishga, quvonch bilan yashashga va o‘lim qo‘rquviga berilmaslikka chaqirilgan.

“Nasihatnoma” asarida esa ilm olishning ahamiyati alohida ta’kidlanib, insonlarni bilimga intilish va unga sadoqat bilan yondashishga da’vat etiladi. Taqvim tizimi hamda tibbiyotga oid dastlabki bilimlarning aynan Misrda shakllanishi ushbu ma’rifiy qarashlarning amaliy natijasi sifatida baholanadi.

ynizm ta’limotida borliqning tuzilishi va mohiyati masalasiga alohida e’tibor qaratilgan. Ushbu qarashlarga ko‘ra, olam azaliy va abadiy bo‘lib, u hech kim tomonidan yaratilmagan hamda kelajakda yo‘q bo‘lib ketmaydi. Koinot muayyan tartib asosida tashkil topgan deb qaraladi. Uning eng quyi qismida gunohkorlar va turli yovuz kuchlar makon tutadi. O‘rta qism insonlar yashaydigan dunyo bo‘lsa,

undan yuqoriroqda ilohiy mavjudotlar olami joylashgan. Eng oliy bosqich esa mukammallikka erishgan ruhlar maskani sifatida tasvirlanadi.

Hinduizm Hindiston hududida keng tarqalgan diniy-falsafiy tizimlardan biri hisoblanadi. U vedizm va brahmanizm g'oyalarining uzoq tarixiy taraqqiyoti natijasida miloddan avvalgi ikkinchi ming yillik o'rtalarida shakllangan. Keyinchalik Hindistonga islom dini kirib kelgach, yangi dinni qabul qilmagan aholiga "hindular" nomi berila boshlandi. Hinduizm o'z tarkibida qadimgi e'tiqodlarning ko'plab unsurlarini saqlab qolgan bo'lib, muqaddas hayvonlarga sig'inish, ajdodlar ruhi va tabiat hodisalariga ehtirom ko'rsatish kabi an'analarni o'z ichiga oladi.

Mazkur din yagona markazlashgan diniy tashkilotga ega emas va uning paydo bo'lishi muayyan bir shaxs nomi bilan bog'lanmaydi. Hinduizm murakkab diniy, axloqiy va falsafiy qarashlar majmuasi bo'lib, inson hayotining tug'ilishidan boshlab vafotigacha bo'lgan barcha jihatlarini tartibga solishga intiladi. Unda diniy marosimlar muhim o'rin egallaydi. Hinduizmning asosiy g'oyalaridan biri Trimurti tamoyili bo'lib, unga ko'ra, Brahma yaratuvchi, Vishnu asrovchi va Shiva vayron qiluvchi hamda yangilovchi kuch sifatida talqin qilinadi. Amaliy e'tiqodda esa asosan Vishnu va Shivaga sig'inish keng tarqalgan. Shu sababli hinduizm vishnuizm va shivaizm kabi yirik oqimlarga bo'linadi. Barcha oqimlar Vedalarning muqaddasligini, ruhning abadiyligini hamda uning qayta tug'ilishlar zanjiri — sansara orqali davom etishini tan oladi.

Buddizm insoniyat tarixidagi eng qadimgi jahon dinlaridan biri sanaladi. Uning asoschisi Siddhartha Gautama bo'lib, keyinchalik "Budda", ya'ni "haqiqatni anglagan zot" nomi bilan mashhur bo'lgan. Buddizm dastlab yagona ta'limot sifatida shakllangan bo'lsa-da, keyingi davrlarda turli maktab va yo'nalishlarga ajralib ketgan. Milodiy I asrga kelib, u asosan Xinayana va Maxayana oqimlariga bo'lindi. Ho'zirgi kunda buddizm dunyoning ko'plab mamlakatlarida tarqalgan bo'lib, millionlab insonlar ushbu ta'limotga e'tiqod qiladilar.

Budda o'z qarashlarini "To'rt oliy haqiqat" orqali ifodalagan. Birinchi haqiqat hayotda azob-uqubat mavjudligini, ikkinchisi uning sabablarini, uchinchisi azoblardan xalos bo'lish imkoniyatini, to'rtinchisi esa bunga eltuvchi yo'lni tushuntiradi. Najotga olib boruvchi vosita sifatida "Sakkiz bosqichli oliy yo'l" tavsiya etiladi. Ushbu yo'l to'g'ri e'tiqod, to'g'ri fikr, to'g'ri so'z, to'g'ri xulq-atvor, to'g'ri hayot tarzi, to'g'ri sa'y-harakat, to'g'ri tafakkur va to'g'ri mushohadani o'z ichiga oladi. Mazkur tamoyillarga amal qilgan inson ma'naviy yetuklikka erishib, nirvana holatiga yetadi.

Chorvaka-Lokayata qadimgi Hindistonda shakllangan materialistik yo'nalishlardan biri bo'lib, uning asoschisi donishmand Brihaspati deb hisoblanadi. Ushbu ta'limotga ko'ra, olamning negizini to'rt unsur tashkil etadi va mavjud borliq

aynan shu unsurlar uyg'unligi natijasida yuzaga keladi. Chorvaka vakillari moddiy dunyodan tashqarida boshqa olam mavjudligini inkor etganlar. Inson ham tabiatdagi boshqa jismlar kabi moddiy unsurlarning birikmasidan iborat deb qaralgan.

Mazkur maktab hissiy bilishni bilim manbaining asosiy shakli deb hisoblagan. Ularning fikricha, inson tashqi olamni avvalo sezgi organlari yordamida idrok etadi. Aqliy bilish ham tan olingan bo'lsa-da, u hissiy tajribaning mahsuli sifatida talqin qilingan.

Markaziy Osiyo hududida dastlabki falsafiy qarashlar miloddan avvalgi VIII–V asrlarda shakllana boshlagan. Ushbu mintaqa xalqlari qadim zamonlardan boshlab boy ma'naviy meros, ijtimoiy qarashlar va inson hamda jamiyat haqidagi tasavvurlarga ega bo'lganlar. Ular erkinlik, mustaqillik va farovon hayot uchun kurashni muqaddas qadriyat deb bilganlar. To'maris va Shiroq kabi tarixiy shaxslar xalq manfaatlari yo'lida fidoyilik ko'rsatgan qahramonlar sifatida e'tirof etiladi.

Miloddan avvalgi birinchi ming yillik davomida Markaziy Osiyoda zardushtiylik dini keng yoyilib, ijtimoiy hayotning muhim qismiga aylangan. Ushbu ta'limot nafaqat diniy e'tiqod, balki ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy-siyosiy qarashlar tizimi sifatida ham namoyon bo'lgan. Zardushtiylikning asosiy manbasi "Avesto" bo'lib, unda olamning yaratilishi, insonning kelib chiqishi va jamiyatning rivojlanishi haqidagi qarashlar bayon etilgan.

"Avesto"da koinot yer, osmon, suv, yorug'lik va ilohiy olamdan tashkil topgan murakkab tizim sifatida tasvirlanadi. Asarda insoniyatning ilk ajdodi Govamard (Qayumars) deb ko'rsatiladi. Yima esa insoniyatning dastlabki hukmdori sifatida ta'riflanadi. Uning hukmronligi davri tinchlik va farovonlik hukm surgan "oltin davr" sifatida tasvirlangan. Keyinchalik Yimaning manmanlikka berilishi natijasida ezgulik va yovuzlik kuchlari o'rtasidagi kurash boshlanadi. Bu kurashda Ahuramazda ezgulik timsoli, Ahriman esa yovuzlik ramzi sifatida namoyon bo'ladi.

Zardushtiylik axloqining asosini "Ezgu fikr", "Ezgu so'z" va "Ezgu amal" tamoyillari tashkil etadi. Mazkur qarashlarda halol mehnat, saxovat, adolat va pok niyat inson kamolotining muhim sharti sifatida baholanadi. Dangasalik, baxillik va jaholat esa salbiy illatlar qatoriga kiritiladi.

"Avesto"da oila, mulk, yer-suv munosabatlari va jinoyat masalalariga oid huquqiy me'yorlar ham uchraydi. Garchi ular alohida qonunlar tizimi ko'rinishida berilmagan bo'lsa-da, o'sha davr jamiyatidagi huquqiy munosabatlarni aks ettiradi.

Zardushtiylikdan keyin Markaziy Osiyoda keng tarqalgan muhim ta'limotlardan biri moniylik hisoblanadi. Uning asoschisi Moniy bo'lib, u inson hayoti, adolat va jamiyat masalalariga bag'ishlangan ko'plab asarlar yaratgan. Moniy ta'limotida yorug'lik va zulmat, yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurash markaziy o'rin egallaydi. Uning fikricha, inson ezgulikni qo'llab-quvvatlash orqali yovuzlik ustidan g'alaba qozonishga qodir. Moniylik oddiy xalq manfaatlarini

himoya qiluvchi g'oyalari bilan ajralib turganligi sababli hukmron tabaqalar tomonidan qarshilikka uchragan.

V–VI asrlarda Markaziy Osiyoda zardushtiylikka muqobil ravishda yuzaga kelgan yirik ijtimoiy-falsafiy oqimlardan biri Mazdak boshchiligidagi mazdakiylik ta'limoti hisoblanadi. Mazkur ta'limotning markazida jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik masalasi turadi. Mazdakning fikricha, insonlar o'rtasida yuzaga keladigan ko'plab nizolar va adolatsizliklarning asosiy sababi boylikning notekis taqsimlanishidir. Jamiyatning boy va kambag'al qatlamlarga bo'linishi o'zaro adovat, urush va ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Shu bois u barcha kishilar uchun teng huquq va teng imkoniyatlarni ta'minlash g'oyasini ilgari surgan. Mazdakiylikning asosiy maqsadi ijtimoiy adolatni qaror toptirish va zulmga qarshi kurashishdan iborat edi.

Qadimgi Xitoyda fan, madaniyat va falsafiy tafakkur o'ziga xos yo'nalishda rivojlangan. Miloddan avvalgi ikkinchi ming yillikning o'rtalarida Yuan-In davlatida xo'jalik yuritishning muayyan shakllari shakllandi. Keyinchalik, miloddan avvalgi XII asrda hokimiyat Chjou qabilasi qo'liga o'tdi va bu sulola bir necha asr davomida hukmronlik qildi. O'sha davrda diniy-mifologik qarashlar jamiyat hayotida ustun mavqega ega bo'lib, olamning paydo bo'lishi va tabiat hodisalarini o'ziga xos tarzda izohlab bergan.

Qadimgi Xitoy falsafasining eng mashhur namoyandalaridan biri Konfutsiy hisoblanadi. Uning hikmatli so'zlari va axloqiy qarashlari Sharq tafakkuri rivojida muhim o'rin tutadi. Konfutsiy ta'limotida insonparvarlik, odob-axloq, burch va jamiyat oldidagi mas'uliyat kabi qadriyatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Uning qarashlari asrlar davomida Xitoy xalqining ma'naviy hayoti va mafkuraviy dunyoqarashining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Konfutsiy nazarida olam osmon tomonidan boshqariladi va inson taqdiri ham osmon irodasi bilan bog'liqdir. Jamiyatda tartib-intizomning ustuvor bo'lishi muhim qadriyat sifatida talqin qilinadi. Mutafakkir "Li" tushunchasi orqali jamiyatdagi axloqiy va ijtimoiy me'yorlarni ifodalagan. Uning fikricha, inson nafaqat o'z manfaatlarini, balki jamiyat farovonligini ham o'ylashi kerak. Shuningdek, kishi o'ziga ravo ko'rmagan munosabatni boshqalarga ham qilmasligi lo'zimligi ta'kidlanadi.

Qadimgi Xitoy falsafasining yana bir yirik vakili Lao Szi hisoblanadi. U daosizm ta'limotining asoschisi sifatida tanilgan. Lao Szi ta'limotiga ko'ra, borliqdagi barcha jarayonlar Dao qonuniga bo'ysunadi. Dao tabiatning abadiy qonuni bo'lib, unda harakat, o'zgarish va uyg'unlik mujassamdir. Ushbu qarashga ko'ra, olamdagi barcha narsalar olov, suv, yer, havo va yog'och yoki metall kabi asosiy unsurlarning o'zaro uyg'unlashuvi natijasida vujudga keladi.

Lao Szi fikricha, tabiatda mutlaq o'zgarmas holat mavjud emas. Har bir narsa doimiy ravishda bir holatdan ikkinchi holatga o'tib turadi. Olamdagi rivojlanish qarama-qarshi kuchlar — In va Yan o'rtasidagi muvo'zanat va kurash orqali amalga oshadi. Ana shu jarayon Dao mohiyatini tashkil etadi. Inson tabiat bilan uyg'un yashashi, uni asrab-avaylashi va ezgulik yo'lidan borishi zarur. Aks holda, tabiat muvo'zanati buzilib, turli ofatlar yuzaga kelishi mumkin. Bu fikrlar bugungi ekologik muammolar nuqtai nazaridan ham dolzarb ahamiyatga ega.

Sharq mamlakatlarida shakllangan diniy va falsafiy qarashlar bir-biri bilan uzviy bog'liq holda rivojlanib, inson kamoloti masalalariga alohida e'tibor qaratgan. Ko'pgina dinlar inson va jamiyatning kelib chiqishini ilohiy kuch bilan bog'laydi. Ana shunday ta'limotlardan biri Islom dini bo'lib, u VIII asrdan boshlab Markaziy Osiyo hududida keng tarqalgan.

Islomning asosiy manbai Qur'oni Karim hisoblanadi. Ushbu muqaddas kitob musulmonlar uchun diniy e'tiqod, axloqiy me'yorlar va hayotiy yo'l-yo'riqlar manbai bo'lib xizmat qiladi. "Qur'on" so'zi arab tilida "o'qish" ma'nosini anglatadi. Rivoyatlarga ko'ra, Muhammad payg'ambarga ilk vahiy qirq yoshlarida no'zil bo'la boshlagan va Qur'oni Karim oyatlari yigirma ikki yil davomida bosqichma-bosqich no'zil qilingan. Muqaddas kitob 114 sura va minglab oyatlardan tashkil topgan.

Qur'onda oila, nikoh, farzand tarbiyasi va insonlar o'rtasidagi munosabatlarga oid ko'plab ko'rsatmalar mavjud. Shuningdek, unda huquqiy va axloqiy me'yorlar ham muhim o'rin egallaydi. Bu qoidalar jamiyatda adolat, mehr-oqibat va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Islom ta'limotida Qur'ondan keyingi ikkinchi asosiy manba hadislar hisoblanadi. Hadislarda Muhammad payg'ambarning so'zlari, amallari va ayrim voqealarga bildirgan munosabatlari bayon etilgan. Payg'ambar vafotidan keyingi davrda ushbu rivoyatlar to'planib, alohida kitoblar shakliga keltirilgan.

Hadis ilmi bilan shug'ullangan olimlar musulmon dunyosining ko'plab ilmiy markazlarida faoliyat yuritganlar. Buxoro, Samarqand, Termiz, Bag'dod, Damashq va Urganch kabi shaharlarda hadislarni yig'ish, tekshirish va tartibga solish ishlari amalga oshirilgan. Eng ishonchli hadis to'plamlarini yaratgan muhaddislar orasida Imom Buxoriy, Imom Muslim, Imom Abu Dovud, Imom Termiziy, Imom Nasoiy va Imom Ibn Moja alohida e'tirof etiladi. Ularning ilmiy merosi bugungi kunda ham Islom olamining muhim ma'naviy manbalaridan biri bo'lib qolmoqda.

V–VI asrlarda Markaziy Osiyo hududida zardushtiylik ta'limotiga qarshi yo'nalgan eng muhim harakatlardan biri Mazdak boshchiligidagi mazdakiylik oqimi hisoblanadi. Mazdak (470–529-yillar) tomonidan ilgari surilgan ushbu ta'limotning markazida ijtimoiy tenglik va adolat g'oyalari turadi. Uning qarashlariga ko'ra, jamiyatdagi asosiy muammolarning manbai insonlarning boy va kambag'al

qatlamlarga ajralib qolishidadir. Ana shu tafovutlar natijasida adolatsizlik, nizolar, urushlar va o‘zaro adovatlar yuzaga keladi.

Mazdak ijtimoiy ziddiyatlarni bartaraf etish uchun insonlar o‘rtasida tenglik tamoyilini qaror toptirish zarurligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, jamiyat a’zolari moddiy boyliklardan birdek foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lishlari kerak. Shu sababli mazdakiylik ta’limotida tenglik va ijtimoiy adolat masalalari ustuvor o‘rin egallaydi. Mazkur g‘oyalar orqali u zulm va ekspluatatsiyaga qarshi kurashni targ‘ib qilgan.

Qadimgi Xitoy sivilizatsiyasida fan, madaniyat va falsafiy tafakkur o‘ziga xos yo‘nalishda shakllangan. Miloddan avvalgi ikkinchi ming yillikning o‘rtalarida Yuan-In davlatida xo‘jalik tizimining dastlabki shakllari vujudga kelgan. Keyinchalik, miloddan avvalgi XII asrda Chjou qabilasining hukmronligi o‘rnatilib, bu davr bir necha asrlar davom etgan. O‘sha davrda diniy-mifologik dunyoqarash jamiyat hayotida muhim o‘rin tutgan bo‘lib, tabiat va borliqning kelib chiqishini tushuntirishga xizmat qilgan.

Qadimgi Xitoy falsafasining eng yirik namoyandalaridan biri Konfutsiy (551–479-yillar) hisoblanadi. Uning hikmatlari va aforizmlari Sharq tafakkuri rivojida alohida ahamiyat kasb etadi. Konfutsiy ta’limotida insoniy qadriyatlar, axloqiy me’yorlar hamda jamiyatdagi tartib-intizom masalalari asosiy o‘rin egallaydi. Mazkur qarashlar asrlar davomida Xitoy xalqining ma’naviy hayoti va milliy mafkurasining shakllanishiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan.

Konfutsiy nazarida olam osmon irodasi asosida boshqariladi. Jamiyatdagi tartib va qonuniyatlar ham aynan shu ilohiy irodaning ifodasidir. U “Li” tushunchasi orqali jamiyatdagi tartib va odob qoidalarining mohiyatini izohlaydi. Faylasufning fikricha, inson faqat o‘z manfaatini emas, balki jamiyat manfaatini ham ko‘zlab yashashi lo‘zim. Shuningdek, odam boshqalarga o‘zi istamagan munosabatni ravo ko‘rmasligi kerakligi ta’kidlanadi.

Qadimgi Xitoy falsafasining yana bir mashhur vakili Lao Szi hisoblanadi. U tomonidan asos solingan daosizm ta’limoti tabiat va jamiyatning umumiy qonuniyatlarini “Dao” tushunchasi orqali izohlaydi. Dao — borliqning tabiiy yo‘li va rivojlanish qonuni bo‘lib, barcha mavjudotlar unga bo‘ysunadi. Lao Szi ta’limotiga ko‘ra, olamdagi barcha narsalar uzluksiz harakat va o‘zgarish holatida bo‘ladi.

Daosizmda olamdagi voqea-hodisalar qarama-qarshi kuchlar — In va Yan o‘rtasidagi muvo‘zanat va kurash natijasida yuz beradi. Ushbu kuchlarning uyg‘unligi tabiatdagi barqarorlikni ta’minlaydi. Inson esa tabiat bilan hamohang yashashi, uni asrab-avaylashi va tabiiy qonunlarni buzmasligi zarur. Aks holda, tabiat va jamiyatda turli falokatlar yuzaga kelishi mumkin.

Sharq mamlakatlarida shakllangan diniy-falsafiy qarashlar bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda rivojlangan. Ularning aksariyatida inson kamoloti, axloqiy yetuklik va jamiyat taraqqiyoti masalalari markaziy o‘rin tutadi. Ana shunday ta‘limotlardan biri Islom dini bo‘lib, u VIII asrdan boshlab Markaziy Osiyo hududida keng yoyildi. Islomning muqaddas manbasi Qur‘oni Karim bo‘lib, u musulmonlar hayotining asosiy dasturi va diniy-huquqiy qoidalar majmuasi hisoblanadi.

Qur‘oni Karim 114 sura va minglab oyatlardan tashkil topgan bo‘lib, unda inson, jamiyat, oila, axloq va huquq masalalari keng yoritilgan. Islom ta‘limotida oilaning mustahkamligi va jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni alohida ta‘kidlanadi. Shuningdek, Qur‘onda shariat qoidalari ham batafsil bayon etilgan.

Qur‘ondan keyingi eng muhim manbalardan biri hadislar hisoblanadi. Hadislarda Muhammad (s.a.v.)ning so‘zlari, amallari va hayotiy tajribalari aks ettirilgan. Ular musulmonlar uchun axloqiy va ma‘naviy yo‘l-yo‘riq vazifasini bajaradi. Hadis ilmi rivojida Buxoro, Samarqand, Termiz, Bag‘dod va Damashq kabi ilm markazlarining hissasi katta bo‘lgan. Imom Buxoriy, Imom Muslim, Imom Abu Dovud, Imom Termiziy, Imom Nasoiy va Imom Ibn Moja tomonidan tuzilgan hadis to‘plamlari islom olamida eng ishonchli manbalar sifatida e‘tirof etiladi.

Markaziy Osiyo xalqlari ijtimoiy-falsafiy tafakkuri rivojida Boborahim Mashrabning (1657–1711) qarashlari alohida o‘rin egallaydi. Mashrab o‘zining “Devonai Mashrab” asarida xalqning dardu tashvishlari, og‘ir turmush sharoiti va ijtimoiy muammolarini badiiy hamda falsafiy ruhda yoritgan. Uning ijodida insonparvarlik, adolat va haqiqat g‘oyalari ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shoir o‘z asarlarida jamiyatdagi tengsizlik, zulm va adolatsizliklarni keskin tanqid qilib, mavjud ijtimoiy tartiblarning oddiy xalq hayotiga salbiy ta‘sir ko‘rsatayotganini ta‘kidlaydi. Shu sababli uning ilg‘or qarashlari hukmdorlar va diniy mutaassib doiralar tomonidan ma‘qullanmagan.

Sharq falsafasi tarixida muhim o‘rin tutgan mutafakkirlardan biri Mirzo Abdulqodir Bedildir (1644–1721). U borliqning kelib chiqishini to‘rt asosiy unsur — tuproq, suv, havo va olovning o‘zaro uyg‘unlashuvi bilan izohlaydi. Bedilning fikricha, dastlab jonsiz tabiat shakllangan, keyinchalik undan o‘simliklar dunyosi paydo bo‘lgan. O‘simliklarning rivojlanishi esa hayvonot olamining vujudga kelishiga zamin yaratgan. Evolyutsion taraqqiyotning navbatdagi bosqichida esa inson shakllangan. Shu tariqa mutafakkir tabiat, tirik mavjudotlar va inson o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ilmiy-falsafiy asosda tushuntirishga harakat qilgan.

Bedil inson salomatligi va mehnat faoliyati o‘rtasidagi bog‘liqlikka ham katta e‘tibor qaratgan. Uning ta‘kidlashicha, inson organizmi muntazam o‘ziqlanmasa, jismoniy quvvati susayadi va mehnat qilish imkoniyatlarini yo‘qotadi. Mutafakkir ayniqsa tarkidunyochilik va o‘zini turli mashaqqatlarga mahkum etishni tanqid

qiladi. Uning fikricha, bunday hayot tarzi insonning ruhiy va jismoniy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, uni haqiqatdan uzoqlashtiradi.

O'rta asrlarda Sharq falsafasi va ilm-fani yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. VIII–IX asrlarda Markaziy Osiyo Arab xalifaligi tarkibiga kirgan bo'lsa-da, bu davr ilm-fan va madaniyatning rivojlanishi bilan ajralib turadi. Bag'dod va Damashq shaharlari yirik ilmiy markazlarga aylanib, ularda yunon, hind va boshqa xalqlarning ilmiy merosi chuqur o'rganildi.

Xalifalar al-Mansur, Horun ar-Rashid va Ma'mun davrida qadimgi yunon mutafakkirlari — Aristotel, Galen, Gippokrat, Arximed va Yevklid asarlarining arab tiliga tarjima qilinishi ilmiy tafakkur rivojiga katta turtki berdi. IX asr boshlarida Bag'dodda tashkil etilgan “Bayt ul-hikma” (“Donishmandlar uyi”) esa Sharq uyg'onishining eng yirik ilmiy markazlaridan biriga aylandi. Bu yerda astronomiya, matematika, geografiya, tibbiyot, falsafa va boshqa fanlar bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borildi.

Markaziy Osiyo xalqlarining mustaqillik uchun olib borgan kurashlari natijasida Somoniylar, Tohiriylar, Saljuqiylar va G'aznaviylar kabi davlatlar vujudga keldi. Garchi keyinchalik mo'g'ullar istilosi bu hududga katta zarar yetkazgan bo'lsa-da, ilm-fan va madaniyat rivoji to'xtab qolmadi. Aksincha, bu davrda jahonga mashhur allomalar yetishib chiqdi.

Muhammad al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino kabi mutafakkirlarning ilmiy merosi Sharq Uyg'onish davrining eng muhim yutuqlaridan hisoblanadi. Ularning asarlari nafaqat o'z davrida, balki keyingi asrlarda ham jahon ilm-fani taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Sharq Uyg'onish davrining asosiy xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi: avvalo, ilm-ma'rifatni keng targ'ib qilish va barcha insonlarning bilim olishiga intilish; ikkinchidan, tabiat va jamiyat qonuniyatlarini aql va tajriba asosida o'rganish; uchinchidan, insonparvarlik g'oyalarini ulug'lash hamda barkamol avlod tarbiyasiga alohida e'tibor qaratish; to'rtinchidan esa, olam va jamiyatning turli muammolarini kompleks ravishda o'rganishga intilish.

Savdo-sotiqning rivojlanishi, iqtisodiy va madaniy aloqalarning kengayishi ham ilm-fan taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Natijada astronomiya, matematika, optika, geografiya va tibbiyot kabi fanlar sezilarli darajada rivojlandi. Sharq mutafakkirlari nazariy mulohazalardan tashqari tajribaga asoslangan ilmiy tadqiqotlarga ham katta ahamiyat berganlar.

Sharq falsafasining eng yirik namoyandalaridan biri Abu Nasr Forobiy (870–950) bo'lib, u “Fo'zil odamlar shahri”, “Ihso al-ulum”, “Siyosat falsafasi” kabi ko'plab asarlar muallifidir. Forobiy fanlarni nazariy va amaliy yo'nalishlarga ajratgan hamda mantiq ilmini barcha bilimlarning asosi sifatida baholagan. Uning fikricha, inson tafakkuri haqiqatni anglashning eng muhim vositasidir.

Forobiy borliqni yagona, ammo turli shakllarda namoyon bo‘luvchi murakkab tizim sifatida tushuntiradi. Unga ko‘ra, mavjudotlarning xilma-xilligi yagona manbadan kelib chiqadigan emanatsiya jarayonining mahsulidir. Bilish jarayonida esa inson sezgi va aqlning uyg‘unligiga tayanishi lo‘zim. Sezgilar tashqi olam haqidagi ma‘lumotlarni beradi, aql esa ularning mohiyatini anglash imkonini yaratadi.

Mutafakkir jamiyatning vujudga kelishini inson ehtiyojlari bilan bog‘laydi. Uning fikricha, inson yolg‘iz holda yashashi va mukammallikka erishishi mumkin emas. Shu sababli odamlar o‘zaro hamkorlik va yordam asosida jamiyat tuzadilar. Aynan ijtimoiy birlik va hamjihatlik inson taraqqiyotining asosiy omili hisoblanadi.

bu Nasr Forobiy ijtimoiy-falsafiy qarashlarida insonning jamiyatdagi o‘rni va mohiyatiga alohida e‘tibor qaratadi. U Arastu ta‘limotiga ergashgan holda insonni tabiatan ijtimoiy mavjudot deb hisoblaydi hamda uning kamoloti jamiyat bilan bog‘liq ekanligini ta‘kidlaydi. Mutafakkir bu masalani “Baxt-saodatga erishuv haqida” nomli asarida batafsil yoritib, mavjudotlarni ikki toifaga ajratadi. Birinchi toifa hayvoniy tabiatga mansub bo‘lsa, ikkinchi toifa madaniy mavjudot, ya‘ni inson sifatida tavsiflanadi.

Forobiy insonlar uyushmasini uch turga bo‘ladi. Birinchi va eng yirik jamoa butun insoniyatni qamrab oluvchi umumjahon hamjamiyatidir. Ikkinchi tur ma‘lum bir xalq yoki millatdan tashkil topgan o‘rta jamoa hisoblanadi. Uchinchi tur esa muayyan shahar aholisi birlashmasidan iborat bo‘lgan kichik jamoani ifodalaydi.

Mutafakkirning ijtimoiy-siyosiy qarashlarida fo‘zil va johil shahar haqidagi g‘oyalar muhim o‘rin tutadi. Uning fikriga ko‘ra, fo‘zil shaharni boshqaruvchi rahbar mukammal fazilatlar egasi bo‘lishi zarur. Bunday shaxs jismonan sog‘lom, teran farosatli, mustahkam xotirali, ziyrak va tafakkuri o‘tkir bo‘lishi kerak. Shuningdek, u ravon nutqqa ega, ilm va ma‘rifatga intiluvchan, nafsini jilovlay oladigan, rostgo‘y va or-nomusli inson bo‘lishi lo‘zim.

Forobiy rahbarning moddiy manfaat ortidan quvmasligi, adolatni ustuvor qadriyat sifatida e‘tirof etishi, qat‘iyat va jasorat namoyon qila olishini ham zarur sifatlar qatoriga kiritadi. Ana shu fazilatlarini o‘zida mujassamlashtirgan kishi fo‘zil jamiyatni boshqarish salohiyatiga ega bo‘ladi.

Forobiy borliqning ilk sababi sifatida Yaratganning mavjudligini tan olgan bo‘lsa-da, uning falsafiy qarashlari olam va bilish muammolarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan. Shu sababli faylasuf tabiatning turli shakllari va ko‘rinishlarini sinchkovlik bilan o‘rganadi. U havo, olov, suv va yer kabi asosiy unsurlarni, shuningdek, minerallar, o‘simliklar, hayvonot olami, inson hamda osmon jismlarini tadqiq etib, tashqi dunyoning obyektiv mavjudligini asoslashga harakat qiladi. Bu qarashlar Sharq falsafasi taraqqiyotiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan.

Forobiyning bilish nazariyasi tabiiy fanlar, matematika, musiqa va tilshunoslik sohasidagi ilmiy bilimlarga tayangan holda shakllangan. Uning fikricha, tabiat inson ongidan mustaqil ravishda mavjud bo‘lib, obyekt subyektdan avval mavjud bo‘ladi. Seziladigan narsalar sezgi organlaridan oldin mavjud bo‘lgani kabi, bilish mumkin bo‘lgan hodisalar ham inson tomonidan anglanishidan avval mavjud bo‘ladi.

Mutafakkirning ta’kidlashicha, inson tashqi olamdagi voqea va hodisalarni o‘rganish jarayonida bilim hosil qiladi. Mazkur jarayon sezish, idrok etish, xotira, tasavvur hamda mantiqiy tafakkur kabi bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Aynan shu vositalar yordamida inson ilm-fan sirlarini egallaydi. Forobiy “Fan va san’atning o‘ziga xos xususiyatlari” asarida bilish jarayoni uzluksiz bo‘lib, u sababdan oqibatga, hodisadan mohiyatga hamda oddiy bilimdan mukammal bilimga olib borishini qayd etadi.

Abu Rayhon Beruniy (973–1048) Sharq uyg‘onish davrining yirik qomusiy olimlaridan biri bo‘lib, uning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Hindiston” va “Mineralogiya” kabi asarlari ilm-fan taraqqiyotida muhim o‘rin egallaydi. Mutafakkir tabiat va uning qonuniyatlari obyektiv ravishda mavjud ekanligiga qat’iy ishongan. Uning qarashlariga ko‘ra, tabiat doimiy ravishda harakat va taraqqiyot jarayonida bo‘lib, materiya turli shakllarni vujudga keltiradi hamda ularni o‘zgartirib boradi. Beruniy ruhiy hodisalar, tafakkur va ma’naviy jarayonlarni inson tanasining muhim xususiyatlari sifatida talqin etadi.

Olimning fikricha, olamdagi barcha narsalar materiyaning turli ko‘rinishlari hisoblanadi va ular bir shakldan ikkinchi shaklga uzluksiz ravishda o‘tib turadi. Shu sababli tabiat hech qachon bir holatda qolmaydi, balki doimo o‘zgarish va rivojlanishda bo‘ladi.

Beruniyning ijtimoiy-siyosiy qarashlari ayrim jihatlari bilan Forobiy ta’limotiga yaqin turadi. U axloq masalalariga katta e’tibor qaratib, haqiqiy jasorat va mardlik nafaqat o‘z manfaatini, balki boshqalarning manfaatini ham ko‘zlashda namoyon bo‘lishini ta’kidlaydi. Zarur vaziyatlarda insonning boshqalarga yordam qo‘lini cho‘zishi uning yuksak fazilatlaridan biri hisoblanadi.

Mutafakkir inson hayotida ichki va tashqi poklikning ahamiyatini alohida qayd etadi. Uning nazarida, ma’naviy poklikning asosini ezgu niyat tashkil etadi. Inson tashqi qiyofasini to‘liq o‘zgartira olmasligi mumkin, biroq o‘z ustida ishlash va tarbiya orqali ma’naviy kamolotga erishishi mumkin. Shu yo‘l bilan u ham ruhiy, ham axloqiy jihatdan poklanadi.

Beruniy inson va hayvonot olami o‘rtasidagi genetik bog‘liqlikni ilmiy jihatdan izohlab bera olmagan bo‘lsa-da, inson bilan maymun o‘rtasida muayyan o‘xshashliklar mavjudligini qayd etadi. U bu o‘xshashliklarni tana tuzilishi, ayrim a’zolar va tashqi ko‘rinishdagi umumiy belgilar orqali tushuntiradi. Shunga

qaramay, olimning fikricha, insonni hayvonlardan ajratib turadigan asosiy omil uning aqli va tafakkuridir. Aynan shu xususiyat insonning boshqa mavjudotlardan ustunligini ta'minlaydi. Beruniy insonning yaratilishini ilohiy qudrat bilan bog'laydi.

Olim geografik muhitning inson hayotidagi o'rniga ham alohida e'tibor qaratgan. Uning ta'kidlashicha, odamlarning tashqi qiyofasi, fe'l-atvori, tabiati va turmush tarzidagi farqlar faqat nasl-nasab bilan emas, balki yashash muhiti, iqlim, tuproq, suv va havoning o'ziga xosligi bilan ham belgilanadi. Shu bilan birga, tillarning xilma-xilligini ham geografik va hududiy omillar bilan bog'laydi. U odamlarning bir-biridan uzoqlashib, alohida guruhlar shaklida yashashi turli tillarning vujudga kelishiga sabab bo'lganligini qayd etadi.

Beruniy moddiy va ma'naviy ehtiyojlarning jamiyat hayotidagi ahamiyatini yuqori baholaydi. Uning fikriga ko'ra, inson ehtiyojlari nihoyatda ko'p va rang-barang bo'lib, ularni yakka holda qondirish mushkuldir. Shu sababli odamlar o'zaro hamkorlik qilishga, birlashishga va shaharlar barpo etishga majbur bo'lganlar. Hayotiy ehtiyojlarni birgalikda qondirish istagi hamda o'zaro yordamga intilish jamiyatning shakllanishiga asos bo'lgan omillardan biridir. Biroq mutafakkir insonlar o'rtasida raqobat va hasad kabi salbiy holatlar ham mavjudligini inkor etmaydi.

Beruniy ilmiy bilishda tajriba va kuzatishning o'rnini beqiyos ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, har qanday shubha yoki taxminning to'g'riligi amaliy tajriba orqali tekshirilishi lo'zim. Tajriba natijasida olingan bilimning ishonchli va haqqoniy bilim sifatida e'tirof etilishi mumkin.

Tadqiqotchilar Beruniyning o'rta asrlarda empirik metodni rivojlantirgan olimlardan biri sifatida baholaydilar. U metallar va minerallarning xususiyatlarini o'rganish, ularning solishtirma og'irligini aniqlash maqsadida ko'plab tajribalar o'tkazgan. Mutafakkirning fikricha, ilmiy bilimning ishonchlili kuzatish, qayta tekshirish va tajribaning takrorlanishi bilan belgilanadi.

Beruniy asarlarida kuzatish metodi alohida o'rin tutadi. Unga ko'ra, tadqiqotchi voqea-hodisani aynan sodir bo'layotgan joyida kuzatishi va o'rganishi kerak. Bunday yondashuv obyekt haqidagi ma'lumotlarning aniqligini ta'minlaydi. Eski yoki tekshirilmagan ma'lumotlar esa haqiqatni noto'g'ri aks ettirishi mumkin.

Olim tajriba natijalarining amaliy jihatdan tasdiqlanishiga katta ahamiyat beradi. Uning fikricha, ilmiy haqiqatga erishishning eng samarali yo'li sinov va amaliy tekshiruvlardan iboratdir.

Beruniy astronomiya sohasida ham ulkan yutuqlarga erishgan. U Oy va Quyosh tutilishi, iqlim o'zgarishlari, tabiatdagi rivojlanish jarayonlari hamda boshqa murakkab hodisalarni ilg'or ilmiy usullar yordamida tadqiq etishga harakat qilgan.

Shuningdek, alloma Sharqda astronomik kuzatuv asboblarni yaratish va takomillashtirish tarixida ham muhim o‘rin egallaydi. U mavjud qurilmalarni yanada mukammallashtirish hamda yangi asboblarni yaratish masalasiga katta e‘tibor qaratgan. Ayniqsa, yuqori aniqlikdagi kuzatuv vositalarini ishlab chiqish olimning ilmiy faoliyatidagi asosiy yo‘nalishlardan biri bo‘lgan.

Xulosa qilib aytganda, Beruniy ilmiy tadqiqotlarda kuzatish, tajriba va aniq o‘lchovlarga tayangan holda yangi metodologik yondashuvlarni shakllantirgan buyuk mutafakkirdir. Uning ilmiy qarashlari va metodlari keyingi davr fan taraqqiyotiga kuchli ta‘sir ko‘rsatib, ilmiy bilishning yangi imkoniyatlarini ochib bergan.

Abu Ali ibn Sino (980–1037) Sharq uyg‘onish davrining eng yirik qomusiy olimlari va mutafakkirlaridan biri hisoblanadi. Buxoroda tavallud topgan alloma ilm-fanning turli sohalariga bag‘ishlangan uch yuzdan ortiq asar yaratgan. Uning “Tib qonunlari”, “Donishnoma”, “Bilim kitobi” hamda “Hay ibn Yaqzon” kabi asarlari jahon ilmiy merosining nodir namunalaridan sanaladi.

Ibn Sino ilmiy merosining tahlili uning qiziqish doirasi nihoyatda keng bo‘lganini ko‘rsatadi. U fanlarni o‘rganish obyekti va mazmuniga qarab tasniflashga harakat qilgan. Mutafakkirning fikricha, falsafaning asosiy vazifasi mavjudotning mohiyatini, uning kelib chiqishi va o‘zaro bog‘liqliklarini tadqiq etishdan iboratdir.

Alloma borliqni ikki asosiy qismga ajratadi. Birinchisi zaruriy vujud bo‘lib, u mutlaq mavjudlik sifatida Yaratganni anglatadi. Ikkinchisi esa imkoniy vujud bo‘lib, zaruriy mavjudotdan kelib chiquvchi barcha narsalarni qamrab oladi. Shu tariqa u olamning yaxlit va murakkab tizim ekanligini ta‘kidlaydi.

Ibn Sinoning ta‘limotiga ko‘ra, moddiy olam to‘rt asosiy unsur – yer, suv, havo va olovdan tashkil topgan. Materiya uzluksiz harakatda bo‘lib, vaqt va makon bilan chambarchas bog‘liqdir. Uning qarashlarida tabiat taraqqiyoti bosqichma-bosqich rivojlanish tarzida tasvirlanadi: avval jonsiz tabiat, keyin o‘simliklar, undan so‘ng hayvonot dunyosi va nihoyat inson vujudga kelgan. Inson esa nutqi, tafakkuri va til qobiliyati bilan boshqa mavjudotlardan ajralib turadi.

Ibn Sino nafaqat mashhur tabib, balki inson va jamiyat masalalarini chuqur tahlil qilgan mutafakkir hamdir. U insonni tana va ruhning birligi sifatida talqin etadi. Insonning eng muhim xususiyati uning aqlga egaligidadir. Aynan aql yordamida inson fikrlaydi, maqsad qo‘yadi va ongli faoliyat olib boradi. Mutafakkir aqlni bilish va amaliy faoliyatning asosiy mezonini deb hisoblaydi. Uning fikricha, aql mezonidan o‘tmagan har qanday bilim mukammal va haqiqiy bilim bo‘la olmaydi.

Ibn Sino kishilarni ilm olishga, hamkorlikka va o‘z ustida ishlashga da‘vat etadi. “Qush risolasi” asarida u insonlarni samimiylilik va o‘zaro yordamga chaqirib, haqiqiy kamolot bilim almashish va bir-biridan o‘rganish orqali yuzaga kelishini ta‘kidlaydi.

Mutafakkir tabiatning azaliy va abadiy ekanligini, uning qonunlari o‘z-o‘zidan o‘zgarmasligini qayd etadi. Inson esa ushbu qonunlarni anglash va o‘rganish imkoniyatiga ega. U ruh faoliyatini tana bilan bog‘lab, ruhning individual tarzda abadiy mavjud bo‘lishi haqidagi qarashlarni qo‘llab-quvvatlamaydi.

Ibn Sino bilish nazariyasiga ham katta hissa qo‘shgan. Uning fikricha, sezgilar tashqi moddiy olamni aks ettirishning dastlabki manbai hisoblanadi. Moddiy predmetlar inson sezgilariga ta’sir ko‘rsatib, ular orqali bilish jarayoni yuzaga keladi. Alloma sezishni materiyaning muhim xususiyatlaridan biri sifatida baholab, uni yuqori darajada rivojlangan organizmlar faoliyati bilan bog‘laydi.

U neoplatonchilarning ruh sezgi organlarisiz ham tashqi dunyoni idrok etishi mumkinligi haqidagi fikrlarini tanqid qiladi. Ibn Sinoning ta’kidlashicha, agar sezgi organlari bilish jarayonida ishtirok etmaganida, ularning mavjudligi befoyda bo‘lar edi. Shu sababli hissiy idrok inson organizmidagi tegishli a’zolar faoliyati bilan uzviy bog‘liqdir.

Alloma eshitish jarayonini ham ilmiy jihatdan izohlashga urinadi. Uning fikriga ko‘ra, tovush jismlarning o‘zida mavjud bo‘lmaydi, balki ikki jismning to‘qnashuvi natijasida havoda hosil bo‘ladigan tebranishlar tufayli yuzaga keladi. Ushbu tebranishlar quloqqa yetib borib, eshitish nervlari orqali miyaga uzatiladi va natijada inson tovushni qabul qiladi.

Ibn Sino ko‘rish hodisasini ham chuqur o‘rgangan. U yorug‘likni ko‘rishning asosiy omili deb hisoblaydi va bu boradagi ayrim qadimgi qarashlarning ilmiy asosga ega emasligini ko‘rsatishga harakat qiladi.

Mutafakkir hissiy bilishning fiziologik asoslarini tushuntirishga ham katta e’tibor qaratgan. U miyani sezgi va idrok jarayonlarining markaziy boshqaruv organi deb hisoblaydi. Ibn Sino fikricha, hissiy bilishning barcha shakllari miya faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, sezish va idrok etish aynan shu organ yordamida amalga oshadi.

U tasavvur, xotira va sezgilar markazlarining miyaning turli qismlarida joylashganligini ta’kidlaydi. Shuningdek, nervlar sezgi va harakat impulslarini organizmning boshqa qismlariga yetkazuvchi vosita vazifasini bajarishini qayd etadi. Bu qarashlar o‘sha davr uchun nihoyatda ilg‘or ilmiy xulosalar edi.

Ibn Sino tasavvurni ichki sezgilarning muhim shakllaridan biri deb hisoblaydi. Uning fikricha, tasavvur tashqi olamdagi narsalarning obrazlarini yaratadi va ular bevosita sezilmay qolganidan keyin ham xotirada saqlab turadi. Shu sababli tasavvur bilish jarayonida muhim gnoseologik vazifani bajaradi.

Abu Ali ibn Sino (980–1037) Markaziy Osiyoda yetishib chiqqan eng buyuk qomusiy olim va mutafakkirlardan biri hisoblanadi. Buxoro zaminida tavallud topgan alloma G‘arb ilm-fanida Avisenna nomi bilan mashhur bo‘lib, uch yuzdan ortiq ilmiy va falsafiy asarlar yaratgan. Uning “Tib qonunlari”, “Bilim kitobi”,

“Donishnoma” hamda “Hay ibn Yaqzon” kabi asarlari jahon ilmiy merosida alohida o‘rin egallaydi.

Ibn Sino merosini o‘rganish uning qiziqish doirasi nihoyatda keng bo‘lganini ko‘rsatadi. U fanlarni tadqiqot obyektlariga qarab tasniflashga harakat qilgan va bu borada o‘ziga xos ilmiy tizim yaratgan. Mutafakkirning fikricha, falsafa mavjudotning kelib chiqishi, tuzilishi va o‘zaro bog‘liqligini tadqiq etuvchi fan hisoblanadi. U borliqni ikki turga ajratadi: birinchisi zaruriy vujud bo‘lib, u Xudoga tegishli; ikkinchisi esa imkoniy vujud bo‘lib, ilohiy manbadan paydo bo‘lgan barcha narsalarni qamrab oladi.

Alloma ta’limotida materiya to‘rt asosiy unsur – yer, suv, havo va olovdan tashkil topgan deb qaraladi. Materiya doimiy harakat va o‘zgarish holatida bo‘lib, vaqt hamda makon bilan chambarchas bog‘liqdir. Ibn Sino tabiat taraqqiyotini bosqichma-bosqich rivojlanish tarzida tasvirlaydi: avval jonsiz mavjudotlar, keyin o‘simliklar, undan so‘ng hayvonlar va nihoyat inson paydo bo‘lgan. Insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turadigan asosiy xususiyat esa uning aqli, nutqi va tafakkur qobiliyatidir.

Ibn Sino nafaqat tabib, balki inson va jamiyat masalalarini chuqur tahlil qilgan faylasuf hamdir. Unga ko‘ra, inson jism va ruhning birligidan iborat bo‘lib, uning eng muhim fazilati aqlidir. Aynan aql orqali inson fikrlaydi, maqsadlarini belgilaydi va amaliy faoliyatini boshqaradi. Shuning uchun ham mutafakkir aqlni bilim va faoliyatning asosiy mezoni deb biladi. Uning ta’kidlashicha, aql sinovidan o‘tmagan har qanday ma’lumot haqiqiy bilim maqomiga ega bo‘la olmaydi.

“Risalat ut-tayr” asarida Ibn Sino insonlarni o‘zaro hamkorlik, samimiylik va ma’naviy kamolot sari chorlaydi. Uning fikricha, insonlar bir-biridan o‘rganish, bilim almashish va o‘zaro yordam orqali barkamollikka erishadilar. Shu bois u insoniy munosabatlarda rostgo‘ylik va do‘stlikni muhim qadriyat sifatida e’tirof etadi.

Mutafakkir tabiatni abadiy va uzluksiz mavjud hodisa sifatida talqin qiladi. Tabiiy qonuniyatlar o‘z-o‘zidan o‘zgarmaydi, inson esa ularni anglash va o‘rganish imkoniyatiga ega. Shuningdek, u ruh faoliyatini tana bilan bog‘liq holda izohlab, uning alohida va mustaqil abadiy mavjudligini inkor etadi.

Bilish nazariyasi Ibn Sino ilmiy qarashlarining muhim qismidir. U sezgilarni tashqi dunyo haqidagi bilimlarning asosiy manbai deb hisoblaydi. Tashqi olamdagi predmet va hodisalar inson sezgi organlariga ta’sir ko‘rsatadi va shu tariqa bilim hosil bo‘ladi. Sezgi materiyaning muhim xususiyatlaridan biri sifatida talqin qilinadi hamda uning rivojlangan shakli tirik mavjudotlarda namoyon bo‘ladi.

Ibn Sino neoplatoniklarning ruh hissiy narsalarni tana a’zolarisiz ham idrok etishi mumkinligi haqidagi qarashlarini rad etadi. U sezish jarayonida ko‘z, quloq va boshqa organlarning zarurligini ilmiy asoslashga harakat qiladi. Agar hissiy idrok

organlarsiz amalga oshirilsa, unda bu organlarning yaratilishi ma'nosiz bo'lib qolishini ta'kidlaydi.

Olim eshitish jarayonini ham ilmiy jihatdan sharhlaydi. Uning izohiga ko'ra, tovush jismlarning o'zaro ta'siri natijasida havoda hosil bo'ladigan tebranishlardan vujudga keladi. Ushbu tebranishlar quloq orqali asab tizimiga uzatiladi va inson ongida aks etadi. Bu qarash zamonaviy ilmiy tushunchalarga ma'lum darajada yaqinligi bilan e'tiborga loyiqdir.

Ko'rish haqidagi ta'limotida esa Ibn Sino yorug'likning hal qiluvchi ahamiyatini ko'rsatadi. U ko'rish hodisasini tushuntirishda Platonning ayrim qarashlarini tanqid qilib, yorug'liksiz ko'rish mumkin emasligini asoslashga intiladi.

Mutafakkir barcha sezgi va tuyg'ularning fiziologik asoslarini o'rganishga ham katta e'tibor bergan. U miyani bilish va aks ettirish faoliyatining markazi sifatida talqin qiladi. Sezish, tasavvur qilish va xotira kabi ruhiy jarayonlarni miya faoliyati bilan bog'lab tushuntiradi. Shuningdek, asab tizimi orqali sezgilar va harakatlar organizmning boshqa qismlariga uzatilishini qayd etadi.

Tasavvur masalasida Ibn Sino uni ichki sezgilar tarkibiga kiritadi. Uning fikriga ko'ra, tasavvur inson ongida tashqi predmetlarning obrazlarini saqlab qoladi va ular bevosita ko'z oldida bo'lmagan holatda ham esga tushirilishiga imkon yaratadi. Shu tariqa tasavvur bilish jarayonining muhim bo'g'inlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi

A. Ansoriy asarlari o'rta asr musulmon Sharqi xalqlarining ma'naviy merosida alohida o'rin egallaydi. Ular nafaqat tasavvuf g'oyalarini, balki insonning ichki dunyosi va nafislik haqidagi qarashlarini ham mujassam etgan. Bu asarlarda inson ilohiy go'zallikning bir bo'laki sifatida talqin qilinadi va har bir kishi shu go'zallikni anglash hamda undan zavq olish imkoniga ega ekanini ta'kidlanadi.

Ahmad Yassaviyning shogirdi Sulaymon Boqirg'oniy hayoti afsona va rivoyatlar bilan qorishib ketgan. U "Hakim ota" nomi bilan ham mashhur bo'lib, "Bibi Maryam kitobi", "Oxir zamon kitobi" kabi dostonlar hamda "Boqirg'on kitobi" she'riy to'plamini yaratgan. Uning ijodida Yassaviy an'analari davom ettirilib, dunyo lazzatlaridan vo'z kechish va tarkidunyochilik g'oyalari ilgari suriladi. Shoir olamdagi go'zalliklar ilohiy manbaga ega ekanini ta'kidlaydi. Shuningdek, u "Navro'znoma" asarida milliy urf-odatlar va qadimiy bayramlarni tasvirlab, ularni estetik qarashlar bilan uyg'unlashtiradi.

Umuman olganda, Boqirg'oniy ijodi sodda ifodasi va xalq og'zaki ijodiga yaqin uslubi bilan xalq orasida keng tarqalgan.

Tasavvuf ta'limotiga ko'ra, kambag'allik – ruhiy poklik belgisi, sabr va qanoat esa insoniy kamolotning asosiy mezonlaridir. Bu oqimda Xudo va inson o'rtasidagi yaqinlik g'oyasi markaziy o'rin tutadi. Tasavvufga ko'ra, inson ilohiy

ruhning bir qismi bo‘lib, u oxir-oqibat yana asl manbaga qaytadi. Bu yo‘lda to‘rt bosqich – shariat, tariqat, ma’rifat va haqiqat muhim hisoblanadi.

Tasavvuf tarixida uch asosiy tariqat shakllangan: Yassaviya, Naqshbandiya va Kubraviya.

Yassaviya tariqati Ahmad Yassaviy tomonidan asos solingan bo‘lib, unda insonni axloqiy poklikka, adolat va halollikka chaqirish g‘oyalari yetakchi o‘rin tutadi. U jamiyatdan chekinib, ruhiy poklanish orqali Allohga yaqinlashishni targ‘ib qiladi.

Kubraviya tariqati Najmiddin Kubro nomi bilan bog‘liq bo‘lib, unda vatanparvarlik, jasorat va ma’naviy poklik g‘oyalari ustuvor hisoblanadi. U insonni “kichik olam” sifatida ko‘rib, ranglarning ruhiy holatga ta’sirini ham tahlil qiladi.

Naqshbandiya tariqati Bahouddin Naqshband tomonidan rivojlantirilgan bo‘lib, uning asosiy tamoyili “Dil ba yoru, dast ba kor” ya’ni “ko‘ngil Allohda, qo‘l mehnatda” shioridir. Bu ta’limot jamiyatda halol mehnat, kamtarlik va ma’naviy poklikni targ‘ib etadi.

Tasavvuf g‘oyalari keyinchalik Alisher Navoiy ijodida ham o‘z ifodasini topdi. U ilohiy ishqni badiiy obrazlar orqali ifodalab, inson va ilohiy go‘zallik o‘rtasidagi ruhiy bog‘liqlikni tasvirlagan.

Mirzo Bedil ijodida ham tasavvufiy estetik qarashlar rivojlantirildi. U ruhning pokligi, go‘zallik va ma’naviy yuksalish inson kamolotining asosiy omili ekanini ta’kidlaydi.

Tasavvuf estetikasi dunyodagi har bir mavjudotda ilohiy qudratni ko‘rish, borliq go‘zalligidan ma’naviy zavq olish g‘oyasiga asoslanadi. Bu oqimda moddiy dunyo inkor etilmaydi, balki u ilohiy yaratishning bir ko‘rinishi sifatida talqin qilinadi.

Bahouddin Naqshband ta’limotida Xudo, inson va dunyo o‘rtasidagi munosabat markaziy masala hisoblanadi. U shariatni tashqi bilim, tariqatni esa ichki ruhiy yo‘l sifatida izohlaydi. Inson maqsadga bosqichma-bosqich ruhiy kamolot orqali erishadi.

Tasavvufda “o‘zini bilgan Allohni biladi” g‘oyasi asosiy tamoyillardan biridir. Bu yo‘l ichki tafakkur va ruhiy poklanish orqali haqiqatga yetishni nazarda tutadi.

Markaziy Osiyo tarixida ikkinchi Sharq Uyg‘onish davri ham muhim o‘rin tutadi. Bu davrda Amir Temur davlat boshqaruvi va adolat tamoyillariga asoslangan tizim yaratdi. “Temur tuzuklari”da adolat, insonga hurmat va tajribaga tayangan boshqaruv g‘oyalari ifodalangan. U o‘z siyosiy faoliyatida o‘tmish hukmdorlar tajribasini o‘rganib, davlat boshqaruvida muvo‘zanat va adolatni asosiy mezon sifatida belgilagan.

Temuriylar davrida ijtimoiy-falsafiy fikr taraqqiyotiga katta hissa qoʻshgan davlat arboblardan biri Mirzo Ulugʻbek hisoblanadi. U oʻz zamonasi ilm-fani va madaniyati rivojiga beqiyos taʼsir koʻrsatib, jamiyat taraqqiyoti uchun zarur boʻlgan dunyoviy bilimlarni keng ommaga yetkazishga harakat qilgan. Ulugʻbek yosh avlodning jamiyat rivojidadagi oʻrnini chuqur anglab, ularni bilim olish, egallangan ilmni amaliyotda qoʻllash, kasb-hunar oʻrganish va jamiyat farovonligi uchun masʼuliyat bilan yondashishga chaqiradi. Uning fikricha, har bir inson oʻz tarixini bilishi va kelajak haqida ongli ravishda fikr yuritishi loʻzim.

U oʻzining mashhur “Ziji Koʻragoniy” (“Yulduzlar jadvali”) asarida astronomiya va matematika faniga oid muhim maʼlumotlarni jamlagan. Ushbu asarda vaqtni hisoblash, Quyosh va Oy tutilishlari, yulduzlar va sayyoralarning harakati hamda turli xalqlarning taqvim tizimlari oʻrtasidagi bogʻliqliklar ilmiy asosda yoritilgan. Eng muhim jihati shundaki, Ulugʻbek bir yil davomiyligini 365 kun, 6 soat 46 daqiqa deb hisoblab, bu natijaga hoʻzirgi zamonaviy hisob-kitoblarga juda yaqin tarzda 600 yil avval erishgan.

Markaziy Osiyo ijtimoiy-falsafiy tafakkuri tarixida Boborahim Mashrab (1657–1711) ijodi alohida oʻrin tutadi. Uning “Devonai Mashrab” asarida insonlarning dard-u gʻamlari, jamiyatdagi adolatsizliklar va ijtimoiy tengsizliklar ochiq ifoda etilgan. Shoir oʻz sheʼrlarida mavjud ijtimoiy tuzumni tanqid qilib, hukmdorlar va diniy mansabdorlarning adolatsiz amallarini qoralaydi. U jamiyatdagi tengsizlik oddiy xalq hayotini ogʻirlashtirayotganini taʼkidlaydi.

Mirzo Abdulqodir Bedil (1644–1721) falsafasida borliqning paydo boʻlishi toʻrt unsur — tuproq, suv, havo va olovning birlashuvi bilan izohlanadi. Uning fikricha, avval noorganik tabiat, keyinchalik oʻsimliklar, soʻng hayvonot va nihoyat inson vujudga kelgan. Shu tariqa u tabiat va inson oʻrtasidagi uzviy bogʻliqlikni asoslaydi. Bedil insonning sogʻlom yashashi uchun meʼyoriy hayot tarzini muhim deb biladi va haddan tashqari tarkidunyochilikni tanqid qiladi.

XIX asr adabiyotida Nodira (1792–1842) ijodi alohida ahamiyatga ega. Uning sheʼrlarida inson ulugʻlanadi, jamiyat taraqqiyoti uchun zarur boʻlgan maʼnaviy qadriyatlar ifodalanadi. Shoira insonni mavjudotlar ichida eng oliysi deb hisoblab, hayotni sevgi va ezgulik bilan boyituvchi kuch sifatida tasvirlaydi. U hukmdorlarni xalq dardidan bexabar boʻlmaslikka, boylikka berilmaslikka chaqiradi.

Ahmad Donish (1827–1897) “Buxoro amirlari tarixi” asarida oʻz davri ijtimoiy va madaniy hayotini tanqidiy tahlil qiladi. U Buxoro va Rossiya hayotini solishtirib, Buxoro jamiyati iqtisodiy va madaniy jihatdan orqada qolganini koʻrsatadi. Donish davlat boshqaruvida islohotlar zarurligini taʼkidlab, hokimiyat xalq manfaatiga xizmat qilishi kerak degan gʻoyani ilgari suradi. U boshqaruvda maslahatlashuv va ilmiy kishilarning fikrini inobatga olish muhimligini qayd etadi.

XIX–XX asrlarda Turkistonda jadidchilik harakati shakllandi. “Jadid” so‘zi “yangi” degan ma‘noni bildiradi. Bu harakat xalqni ma‘rifatli qilish, milliy ongini uyg‘otish va zamonaviy ta‘lim tizimini joriy etishga qaratilgan edi. Jadidchilik asoschisi Ismoil Gaspirali 1884-yilda yangi usuldagi maktab tashkil etib, qisqa muddatda savod chiqarish metodini yaratdi. Uning “Tarjimon” gazetasi g‘oyalar tarqalishida muhim rol o‘ynadi.

Turkistonda jadid maktablari asta-sekin kengaya boshladi. Qoqon, Andijon va Toshkentda yangi usul maktablari ochildi. Jadidchilik harakati yetakchilari sifatida Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Fitrat, Munavvarqori kabi ma‘rifatparvarlar faoliyat yuritdi. Ular xalqni mustamlakachilik zulmidan qutqarish va ma‘rifat orqali jamiyatni yangilash g‘oyasini ilgari surdilar.

XX–XXI asr o‘zbek falsafasi

XX asr o‘zbek falsafasi o‘z mazmuni, yo‘nalishlari va tarixiy shakllanish jarayonlari jihatidan murakkab, ziddiyatli hamda ko‘p qirrali davrni o‘z ichiga oladi. Ushbu davr haqida turlicha qarashlar mavjud bo‘lib, ayrim tadqiqotchilar sovet davrida falsafiy tafakkur deyarli rivojlanmagan, intellektual hayot esa ma‘lum darajada cheklangan holatda bo‘lgan, degan fikrlarni ilgari suradilar. Bunday yondashuvda o‘sha davrda mustaqil falsafiy fikrning rivojlanishi sustlashganligi ta‘kidlanadi.

Biroq bu fikrni to‘liq va yakuniy xulosa sifatida qabul qilish to‘g‘ri emas. Chunki tarixiy jarayonlarni chuqur tahlil qilganda, XX asr boshlarida shakllangan jadidchilik harakati o‘zbek falsafiy va ijtimoiy tafakkurining rivojida muhim bosqich bo‘lganini ko‘rish mumkin. Jadidlar jamiyatni isloh qilish, uni ma‘rifat va ilm orqali yangilash g‘oyasini ilgari surganlar. Ular xalqning ongini o‘stirish, milliy o‘zlikni anglash va zamonaviy bilimlarni egallash zarurligini asoslab berganlar.

Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat kabi jadid ma‘rifatparvarlari yosh avlodning ta‘lim-tarbiyasiga katta e‘tibor qaratganlar. Ular iste‘dodli yoshlarni chet elga o‘qishga yuborish orqali yangi tipdagi ziyolilar qatlamini shakllantirishga harakat qilganlar. Shu tariqa jadidchilik harakati nafaqat adabiy va pedagogik, balki falsafiy tafakkur rivojiga ham kuchli turtki bergan.

1917 yilda Rossiyada bolsheviklar hokimiyatni egallagach, butun imperiya hududida, jumladan O‘rta Osiyoda ham yangi siyosiy va mafkuraviy tizim shakllandi. Sovet davlati tarkibida yagona mafkura – marksizm-leninizm hukmronlik qildi. Shunga qaramay, O‘zbekistonda falsafiy fikr butunlay to‘xtab qolmadi, balki yangi sharoitda murakkab va o‘ziga xos yo‘nalishda rivojlanishda davom etdi.

Bu davrda faylasuflar va ziyolilar yangi siyosiy tuzum sharoitida faoliyat yuritishga majbur bo‘ldilar. Ularning bir qismi turli sabablarga ko‘ra xorijga chiqib ketgan bo‘lsa, qolganlari sovet mafkurasi doirasida ilmiy izlanishlarini davom

ettirdilar. Ayrim olimlar marksistik falsafani qabul qilib, uni ilmiy tahlil qilish va rivojlantirishga harakat qildilar. Natijada o‘zbek falsafasi ma’lum darajada mafkuraviy cheklovlar ostida bo‘lsa-da, ilmiy faoliyat to‘xtab qolmadi.

XX asr davomida o‘zbek falsafasining rivojlanishida bir qator muhim ilmiy va ta’lim markazlari shakllandi. Jumladan, Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti falsafa fakulteti, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi huzuridagi falsafa va huquq instituti, viloyatlardagi oliy ta’lim muassasalarining falsafa kafedralari hamda turli falsafa jamiyatlari bu sohaning shakllanishi va rivojlanishida muhim rol o‘ynadi. Ushbu ilmiy muassasalar falsafiy fikrning uzluksizligini ta’minlashda asosiy tayanch vazifasini bajardi.

O‘zbekiston Milliy universitetida falsafa fanining o‘qitilishi 1922 yildan, ya’ni O‘rta Osiyo davlat universiteti tarkibida ijtimoiy-gumanitar fanlar doirasida boshlangan. Dastlab falsafa alohida fan sifatida emas, balki umumiy gumanitar fanlar tarkibida o‘qitilgan bo‘lsa-da, bu jarayon keyinchalik mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanishiga asos bo‘ldi.

1935 yilda “Dialektika va tarixiy materializm” kafedrasi tashkil etilishi falsafa fanining institutlashuv jarayonidagi muhim bosqichlardan biri bo‘ldi. Ushbu kafedrada o‘sha davrning yetuk olimlari faoliyat yuritib, falsafiy bilimlarning shakllanishi va rivojlanishiga hissa qo‘shdilar. Ularning ilmiy faoliyati orqali marksistik falsafa asoslari o‘quv jarayoniga joriy etildi.

1944 yilda mazkur kafedra tarkibidan “Falsafa” kafedrasi ajralib chiqdi va bu alohida ilmiy tuzilmaning shakllanishiga olib keldi. Keyingi yillarda ushbu kafedra negizida “Ilmiy kommunizm”, “Tabiiy va gumanitar fakultetlar falsafasi” kabi yangi yo‘nalishlar tashkil etildi. Bu esa falsafa fanining yanada kengayishiga va tarmoqlanishiga sharoit yaratdi.

1960-yillarga kelib, falsafa sohasida milliy kadrlar tayyorlash imkoniyati sezilarli darajada kengaydi. Universitetda falsafa mutaxassisligi bo‘yicha maxsus bo‘limlar ochilib, ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash tizimi shakllandi. Shu davrda ko‘plab yosh tadqiqotchilar yetishib chiqdi va ular keyinchalik ilmiy maktablarning shakllanishiga asos bo‘ldilar.

1970–1980 yillarda falsafa fanining ilmiy salohiyati yanada oshdi. Bu davrda mantiq, ilmiy bilish nazariyasi, sababiyat tamoyillari kabi yo‘nalishlarda qator monografiyalar va ilmiy asarlar yaratildi. Falsafa kafedralarida faol ilmiy tadqiqotlar olib borilib, yangi metodologik yondashuvlar ishlab chiqildi.

Mustaqillik arafasi va undan keyingi davrda falsafa fanining mazmuni tubdan yangilana boshladi. 1990-yillarda universitet tizimida qayta tashkil etish jarayonlari amalga oshirildi, falsafa, sotsiologiya va psixologiya yo‘nalishlari birlashtirildi. Bu esa fanlararo integratsiyani kuchaytirib, yangi ilmiy yondashuvlarning paydo bo‘lishiga olib keldi.

XXI asr boshlariga kelib, o‘zbek falsafasida yangi ilmiy maktablar shakllandi. Jumladan, epistemologiya, germenevtika, fenomenologiya, gerontologiya, tanatologiya hamda fan metodologiyasi kabi yo‘nalishlar faol rivojlana boshladi. Bu yo‘nalishlar inson, jamiyat va bilimning falsafiy tahlilini yanada chuqurlashtirdi.

Bugungi kunda o‘zbek falsafasi zamonaviy ilmiy tendensiyalar bilan uyg‘unlashgan holda rivojlanib bormoqda. U nafaqat tarixiy merosni o‘rganish, balki global falsafiy muammolarni tahlil qilishga ham yo‘naltirilgan yangi bosqichga chiqqan.

O‘tgan yillar davomida falsafa fakulteti bitiruvchilari nafaqat pedagogik jarayonlarda faol ishtirok etib kelganlar, balki ilmiy-tadqiqot yo‘nalishida ham sezilarli natijalarga erishib, yangi o‘quv va ilmiy adabiyotlarning yaratilishiga munosib hissa qo‘shdilar. Ularning faoliyati natijasida falsafa fanining turli sohalarini qamrab olgan darslik, o‘quv qo‘llanma va monografiyalar keng ko‘lamda nashr etildi.

Jumladan, I. Saifnazarov muallifligida “Kurs lektsiy po filosofii” (2001), “Ilmiy ijod metodologiyasi” (2004), “Fanlarning falsafiy masalalari” (2007) kabi asarlar falsafiy tafakkurni rivojlantirishda muhim o‘rin egalladi. Shuningdek, I. Rahimov va A. O‘tamurodov hamkorligida “Fanlarning falsafiy masalalari” (2005), D. Fayzixo‘jayeva va M. Sharipovlar hammuallifligida “Mantiq” (2004) o‘quv qo‘llanmasi yaratildi. Bu asarlar falsafa va mantiq fanlarini o‘qitish jarayonida asosiy metodik manba sifatida xizmat qila boshladi.

S. Mamashokirov tahriri ostida “Falsafa” (2005, lotin yo‘zuvida), “Milliy istiqlol g‘oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar” (2004), “O‘zbekistonda yangi jamiyat qurilishining g‘oyaviy-mafkuraviy masalalari” (2005), “Erkin va farovon hayot qurilishining g‘oyaviy-mafkuraviy masalalari” (2007) kabi qo‘llanmalar chop etildi. Ushbu adabiyotlar zamonaviy jamiyatning mafkuraviy va falsafiy asoslarini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Q. Nazarov tahriri ostida “Falsafa qomusiy lug‘at” (2004), “G‘arb falsafasi” (2004), “Jahon falsafasi tarixidan lavhalar” (2005), shuningdek “Milliy g‘oya asosiy tushuncha va tamoyillar” (2001), “Milliy g‘oya lug‘ati” (2005), “Milliy g‘oya va rahbar mas‘uliyati” (2008) kabi ilmiy manbalar yaratildi. Q. Nazarovning yakka mualliflikdagi “Bilish falsafasi” (2005) va “Qadriyatlar falsafasi” (2004) asarlari esa gnoseologiya va aksiologiya sohalarining rivojlanishiga xizmat qildi.

Shuningdek, N. A. Shermuhamedova tomonidan “Filosofiya i metodologiya nauki” (2003), “Falsafa va fan metodologiyasi” (2005), “Gnoseologiya” (2007), “Gnoseologiya – bilish nazariyasi” (2009) kabi darslik va qo‘llanmalar yaratilib, falsafa fanining nazariy asoslari yanada mustahkamlandi. A. Ochildiyevning “Milliy g‘oya va millatlararo munosabatlar” (2004), Y. Emirovaning “Metodika

prepodavaniya filosofii” (2004) asarlari ham ushbu yo‘nalishdagi ilmiy-metodik bazani boyitdi.

A. Streltsova bilan hamkorlikda yaratilgan “Vvedenie v spetsialnost” (2009) o‘quv qo‘llanmasi ham falsafa ta‘limi sifatini oshirishga xizmat qilgan muhim ishlardan biri sifatida e‘tirof etiladi. Ushbu adabiyotlarning keng ko‘lamda nashr etilishi falsafa fakultetining yuqori ilmiy salohiyatga ega ekanligini yaqqol ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda falsafa fanining rivojlanishida O‘zbekiston Fanlar akademiyasi huzuridagi I. M. Mo‘minov nomidagi Falsafa va huquq instituti ham muhim o‘rin tutadi. 1957 yilda tashkil etilgan ushbu institut respublikada falsafiy tadqiqotlarning markazlaridan biriga aylandi. Dastlab institut tarkibida “Tabiatshunoslik falsafasi” va “Falsafa tarixi” bo‘limlari faoliyat yuritgan bo‘lsa, keyinchalik ilmiy yo‘nalishlar kengaytirilib, “Dialektika va bilish nazariyasi”, “Ijtimoiy falsafa”, “Etika” kabi yangi bo‘limlar tashkil etildi.

Institutning asosiy maqsadi falsafa, fan va madaniyat tarixini ilmiy asosda o‘rganish, milliy ma‘naviyatning falsafiy ildizlarini tadqiq etish hamda jamiyatning ma‘naviy rivojiga xizmat qilishdan iborat edi. Bu yo‘nalishda Ibrohim Mo‘minov, Muzaffar Xayrullayev, Mo‘min Baratov, Erkin Yusupov, Karim Sodiqov, Mirahmad Abdullayev, Haydar Alimuhamedov, Rasul Nosirov, Muhammadjon Boltayev, Anvar Sharipov, Gulchehra Navro‘zova kabi olimlar katta ilmiy natijalarga erishdilar.

Ijtimoiy falsafa, etika, estetika va madaniyat falsafasi sohalarida Rustam va Telman Abdushukuruvlar, Haydar Po‘latov, Abdulhay Valiyev, Oysara Umrzokova, Naim G‘oyibov, Abduvosid Yo‘ldoshev, Mahmud Abdullayev, Said Shermuhamedov, Qodirxon Xonazarov, Viktoriya Alimasov va boshqalar samarali ilmiy faoliyat olib bordilar.

Ontologiya, gnoseologiya, fan metodologiyasi va tabiat falsafasi yo‘nalishlarida esa Jondor Tolenov, Bahrom Ismoilov, Omonulla Fayzullayev asos solgan ilmiy an‘analar keyingi avlod olimlari tomonidan davom ettirildi. Mahbuba Abdullayeva, Baxtiyor Karimov, Ra‘no Imomaliyeva, Emina Izzetova, Ziyodullo Davronov va boshqa tadqiqotchilar bu yo‘nalishlarni yangi bosqichga olib chiqishga hissa qo‘shmoqdalar.

2003 yilda institut xodimlari tomonidan 30 dan ortiq ilmiy loyiha amalga oshirilgani uning ilmiy salohiyati yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Bugungi kunda ham institut yosh kadrlar bilan to‘ldirilib, falsafa fanining yangi yo‘nalishlari bo‘yicha tadqiqotlar kengayib bormoqda.

Birinchi Prezidentimiz I.A. Karimov ta‘kidlaganidek, Sharq falsafasini chuqur o‘rganish, milliy madaniyat va qadriyatlar ildizlarini qayta tiklash hamda ularni zamonaviy ilmiy qarashlar bilan uyg‘unlashtirish bugungi kunning muhim

vazifalaridan biridir. Shu ma'noda, o'zbek faylasuflari milliy tafakkur, ma'naviy qadriyatlar va gumanistik g'oyalarni kelajak avlodga yetkazish yo'lida izchil ilmiy faoliyat olib bormoqdalar.

I. Mo'minov va o'zbek falsafasining rivojiga qo'shgan hissasi

Akademik Ibrohim Mo'minov (1908–1974) o'zbek falsafa fanining shakllanishi va rivojlanishida alohida o'rin tutgan yirik olimlardan biridir. U falsafa fanlari doktori, professor sifatida ilmiy faoliyat olib borib, o'zbek ilmiy-falsafiy tafakkurining mustahkam poydevorini yaratishga katta hissa qo'shgan.

1956 yilda uning tashabbusi bilan O'zbekiston Fanlar akademiyasi tarkibida "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar" nomli ilmiy jurnal tashkil etilishi respublikada ijtimoiy-gumanitar fanlarning yangi bosqichga chiqishiga turtki berdi. Ushbu nashr ilmiy izlanishlar ko'lamini kengaytirib, tadqiqot mavzularining xilma-xilligini oshirdi hamda olimlar uchun nisbatan erkin ilmiy muhit shakllanishiga imkon yaratdi.

1957 yilda Mo'minovning bevosita tashabbusi asosida O'zFA huzurida "Falsafa va huquq instituti" tashkil etildi. Bu muassasa O'zbekistonda falsafa fanini tizimli rivojlantirish, yangi ilmiy yo'nalishlarni shakllantirish va kadrlar tayyorlashda muhim markazga aylandi. Shuningdek, u "O'zbek ensiklopediyasi"ning birinchi mas'ul muharriri sifatida ham ilmiy-ma'rifiy sohada katta xizmat qilgan.

I.M. Mo'minov o'z davrining murakkab siyosiy-mafkuraviy sharoitiga qaramasdan, milliy tarix va ma'naviy merosni o'rganishga alohida e'tibor qaratdi. U sovet mafkurasi hukmron bo'lgan bir paytda ham o'zbek xalqi hamda Markaziy Osiyo xalqlarining boy ma'naviy qadriyatlarini ilmiy asosda tadqiq etishga intildi. Uning faoliyati milliy o'zlikni anglash jarayonining shakllanishiga xizmat qildi.

Olimning eng muhim ilmiy yutuqlaridan biri Abu Rayhon Beruniy tavalludining 1000 yilligiga bag'ishlangan xalqaro anjumandagi "Beruniy – ensiklopedist olim" nomli ma'ruzasi hamda "Xorazmlik buyuk ensiklopedist" asarining bir nechta tillarda nashr etilishidir. Ushbu asarlarda u Beruniy siymosini vatanparvarlik va insonparvarlik g'oyalari uyg'unlashgan buyuk mutafakkir sifatida talqin qiladi. Mo'minovning fikricha, Beruniy ijodida milliy g'urur va umuminsoniy qadriyatlar bir butun tizimni tashkil etadi.

O'sha davr uchun bu yondashuv yangicha ilmiy qarash bo'lib, o'tmish mutafakkirlarining merosini qayta baholash va ularni insonparvarlik nuqtai nazaridan o'rganishga yo'l ochdi. Bu esa o'zbek falsafasida milliy uyg'onishning dastlabki muhim bosqichlaridan biri sifatida baholanadi.

O'zbekiston falsafa jamiyati faoliyati

1973 yilda O'zbekiston falsafa jamiyati tashkil etilib, uning birinchi raisi etib Ibrohim Mo'minov saylandi. Uning vafotidan keyin jamiyatga turli yillarda

Muzaffar Xayrullayev, Q. Xonazarov va E. Yusupov rahbarlik qildilar. Ushbu davrlarda asosiy e'tibor respublikadagi faylasuf olimlar o'rtasidagi ilmiy hamkorlikni mustahkamlashga, ularning xalqaro ilmiy maydondagi ishtirokini kengaytirishga qaratildi.

Natijada o'zbek faylasuflari xalqaro kongresslar va ilmiy anjumanlarda muntazam ishtirok eta boshladilar hamda milliy falsafiy maktabning yutuqlarini dunyo hamjamiyatiga tanitdilar.

1990 yildan boshlab Said Shermuxamedov rahbarligida "Falsafa fanining dolzarb muammolari" nomli doimiy respublika ilmiy seminari faoliyat yurita boshladi. Ushbu seminar zamonaviy falsafaning eng muhim masalalarini muhokama qilish, jamiyat taraqqiyoti, ma'naviy yuksalish va demokratik islohotlar jarayonini tahlil qilish uchun ilmiy maydon vazifasini bajarmoqda.

2001 yildan boshlab UNESCO tashabbusi bilan har yili nishonlanadigan "Jahon falsafa kuni" doirasida o'zbek faylasuflari ham faol ishtirok etib, eng ilg'or olimlar va yosh tadqiqotchilar rag'batlantirib kelinmoqda. Bundan tashqari, yoshlar tafakkurini rivojlantirish maqsadida "Aql mashqi", "Tafakkur shaydolari" kabi ilmiy to'garaklar yo'lga qo'yilgan.

Shu bilan birga, respublika miqyosida "Eng yaxshi kafedra", "Eng yaxshi darslik" va "Eng yaxshi talaba referati" kabi tanlovlar tashkil etilib, falsafa fanining sifatini oshirishga xizmat qilmoqda.

O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati

1998 yilda tashkil etilgan O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati dastlab Inomjon Rahimov, 2001 yildan esa Qiyom Nazarov rahbarligida faoliyat olib bormoqda. Jamiyat huzuridagi nashriyot markazi falsafa, milliy g'oya va mafkuraga oid ilmiy-adabiy asarlarni chop etish bilan shug'ullanadi.

Ushbu nashrlar orqali aholining turli qatlamlari orasida ma'naviy-ideologik qarashlarni shakllantirish, milliy g'oya va mafkuraviy immunitetni mustahkamlashga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Mustaqillik yillarida falsafa fani O'zbekistonda yanada rivojlanib, viloyatlarda ham yangi kafedralar va bo'limlar tashkil etildi. Jumladan, Qoraqalpog'iston davlat universiteti, Buxoro davlat universiteti, Samarqand davlat universiteti va Toshkent davlat sharqshunoslik institutida falsafa yo'nalishlari kengaytirildi va ularda yetakchi olimlar faoliyat yuritmoqda.

3 -mavzu: Falsafiy tafakkur taraqqiyot bosqichlari:Garb falsafasi

Seminar mashg'ulotlariga tayyorlanish rejasi:

1. Qadimgi Yunon-Rim falsafiy maktabi. Antik falsafada Demokrit, Geraklit Aflotun va Arastu ta'limotlari. Ellinizm davri falsafasi
2. Xristianlik va Avriy Avgustin falsafiy ta'limotining vujudga kelishi
3. Ilk o'rta asrlar falsafiy tafakkur rivojida apologetika, patiristika va sxolastika. Nominalizm va realizm.
4. Garb uyg'onish davri va falsafiy tafakkurining rivojlanish xususiyatlari
5. Yangi va eng yangi davr falsafasining ustuvor yunalishlari va asosiy muammolari. XVIII asr Yevropa falsafasining ma'rifiy xususiyatlari
6. XX-XXI asr Garb falsafasining oqimlari va ta'limotlar hamda Garb faylasuflari ijodida fan falsafasining rivoji.

Qadimgi Yunon-Rim falsafasi (antik davr falsafasi)

Qadimgi davr falsafiy tafakkurining eng muhim yo'nalishlaridan biri Yunoniston va Rim hududida shakllangan antik falsafa hisoblanadi. Ushbu bosqich jahon falsafasi tarixida ilk tizimli ilmiy-falsafiy qarashlarning paydo bo'lishi bilan ajralib turadi. Unda Milet maktabi vakillari, Suqrot, Pifagor, Aflotun (Platon), Arastu (Aristotel) va boshqa mutafakkirlarning tabiiy-ilmiy, ontologik, gnoseologik hamda axloqiy qarashlari muhim o'rin egallaydi.

Antik falsafaning dastlabki shakllanish jarayoni eramizdan avvalgi VII–VI asrlarda Kichik Osiyodagi Milet shahrida boshlangan. Bu yerda ilk falsafiy maktab — Milet maktabi vujudga kelib, u tabiat va borliqni mantiqiy tushuntirishga uringan. Uning asosiy vakillari sifatida Fales, Anaksimandr va Anaksimender nomlari tilga olinadi.

Fales (mil. avv. 624–547) o'z davrining nafaqat faylasufi, balki astronomi va siyosiy arbobi sifatida ham tanilgan. U borliqning asosiy boshlanishi suv deb hisoblagan. Uning fikricha, tabiatdagi barcha narsalar suvdan kelib chiqadi va vaqt o'tishi bilan yana unga qaytadi. Bu g'oya qadimgi yunon falsafasida materialistik qarashlarning ilk shakli sifatida baholanadi.

Falesning shogirdi Anaksimandr (mil. avv. 610–546) esa borliqning asosini aniq bir modda emas, balki cheksiz va shaklsiz "apeiron" tashkil etadi degan fikrni ilgari suradi. Uning ta'limotida dunyo doimiy harakatda bo'lib, qarama-qarshiliklar kurashi orqali rivojlanadi. U tabiiy jarayonlarni ilohiy kuchlar bilan emas, balki moddiy o'zgarishlar orqali izohlashga harakat qilgan. Shuningdek, Anaksimandr insonning kelib chiqishi haqida ham ilk ilmiy farazlardan birini ilgari surib, hayot suv muhitida paydo bo'lgan degan g'oyani bildirgan.

Anaksimandrning izdoshi Anaksimenes (mil. avv. 585–525) esa borliqning asosiy elementi sifatida havoni ko'rsatadi. Unga ko'ra, barcha narsalar havoning siyraklashishi yoki quyushishi natijasida yuzaga keladi. Masalan, havo siyraklashsa olovga, quyushisha suv va tuproqqa aylanadi. Shu tariqa u ham tabiat hodisalarini tabiiy qonuniyatlar bilan izohlashga intilgan.

Qadimgi yunon falsafasining yana bir yirik vakili Geraklit (mil. avv. VI–V asrlar) Efes shahrida yashagan bo'lib, u dialektik fikrlash asoschilaridan biri hisoblanadi. Uning mashhur fikriga ko'ra, dunyoning asosi olovdur va borliq doimiy harakat hamda o'zgarish jarayonidir. Geraklit "hamma narsa oqimda" degan g'oyani ilgari surib, tabiatning uzluksiz o'zgarishini daryo oqimiga qiyoslaydi. Uning fikricha, bir daryoga ikki marta tushib bo'lmaydi, chunki ikkinchi marta kirganda suv ham, inson ham o'zgarib ulgurgan bo'ladi.

Geraklit ta'limotida qarama-qarshiliklar birligi va kurashi markaziy o'rinni egallaydi. Unga ko'ra, aynan ziddiyatlar borliqni harakatga keltiruvchi asosiy kuchdir. Hayotdagi barcha jarayonlar qarama-qarshi kuchlarning o'zaro ta'siri natijasida yuz beradi. Shu bilan birga, u bilish jarayonida sezgi va aqlning o'zaro bog'liqligini ham ta'kidlaydi.

Pifagor (mil. avv. 580–500) Samoss orolida yashab o'tgan bo'lib, u diniy-falsafiy maktab asoschisi sifatida tanilgan. Pifagorchilar ta'limotiga ko'ra, borliqning asosi moddiy unsur emas, balki sonlar va ularning nisbatlaridir. Ular dunyoni matematik qonuniyatlar orqali tushuntirishga harakat qilgan ilk mutafakkirlar hisoblanadi. Pifagor ijtimoiy hayotda tartib va ierarxiyani qo'llab-quvvatlab, demokratik tuzumga nisbatan ehtiyotkor munosabatda bo'lgan.

Yeliy maktabi vakili Ksenofan (mil. avv. VI–V asrlar) esa diniy mifologiyaga tanqidiy yondashgan faylasuflardan biridir. U ko'pxudolik g'oyasini rad etib, tabiatni yagona va o'zgarmas borliq sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, inson va tabiat yagona manbadan kelib chiqqan va oxir-oqibat yana unga qaytadi.

Antik falsafada sofistlar ham muhim o'rin tutadi. Ular asosan inson, bilish va til masalalari bilan shug'ullangan bo'lib, nutq san'ati va mantiqiy bahs yuritish mahoratini rivojlantirgan. Sofistlarning qarashlari keyinchalik Suqrot falsafasining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Afina faylasufi Suqrot (mil. avv. 469–399) falsafani inson va jamiyat muammolarini o'rganishga yo'naltirgan mutafakkirdir. Uning "O'zingni angla!" degan mashhur shiori insonning o'zini va axloqiy mohiyatini bilishga chaqiradi. Suqrot fikricha, haqiqiy bilim umumiy va universal xarakterga ega bo'lishi kerak. U dialog va bahs orqali haqiqatga erishish mumkinligini ta'kidlagan.

Suqrot axloqiy masalalarni falsafaning markaziga qo'yib, ezgulik va adolatni anglash insonning asosiy vazifasi deb hisoblagan. Uning fikricha, yomonlik

bilimsizlik natijasidir. Suqrotning g'oyalari keyinchalik uning shogirdi Aflotun tomonidan yanada rivojlantirilgan va tizimlashtirilgan.

Qadimgi Yunon va Rim falsafasi

Qadimgi falsafiy tafakkurning eng muhim bosqichlaridan biri Yunoniston va Rim hududida shakllangan antik falsafa davridir. Ushbu davr falsafasi insoniyat tafakkuri tarixida muhim o'rin tutadi, chunki unda tabiat, jamiyat va bilish jarayoniga oid ilk ilmiy-falsafiy qarashlar tizimli ravishda shakllangan. Antik falsafa doirasida Milet maktabi vakillari, Suqrot, Pifagor, Aflotun, Aristotel hamda boshqa ko'plab mutafakkirlarning qarashlari alohida ahamiyatga ega bo'lib, ular keyingi falsafiy rivojlanish uchun asos bo'lib xizmat qilgan.

Yunon falsafasining eng dastlabki markazlaridan biri Milet shahrida miloddan avvalgi VII–VI asrlarda yuzaga kelgan maktab hisoblanadi. Bu maktab vakillari sifatida Fales, Anaksimandr va Anaksimenes tilga olinadi. Fales (mil. avv. 624–547) o'z davrining nafaqat faylasufi, balki siyosiy va tabiiy fanlar bilan ham shug'ullangan yetuk alloma bo'lgan. U tabiatdagi barcha mavjudotlarning asosi sifatida suvni ko'rsatadi. Uning fikricha, barcha narsalar suvdan kelib chiqadi va oxir-oqibat yana unga qaytadi, ya'ni tabiat doimiy o'zgarish jarayonida mavjud bo'ladi.

Falesning shogirdi Anaksimandr (mil. avv. 610–546) esa bu qarashni yanada kengaytirib, dunyoning asosi aniq moddiy element emas, balki cheksiz va shaklsiz ibtido — apeyron ekanini ta'kidlaydi. Uning fikricha, barcha mavjud narsalar shu ibtidodan paydo bo'ladi va ma'lum vaqt o'tib yana unga qaytadi. U dunyodagi o'zgarishlarni qarama-qarshiliklar kurashi bilan izohlab, tabiat hodisalarini ilohiy kuchlarga bog'lashni rad etadi. Hatto Anaksimandr ilk bor hayotning kelib chiqishi haqida ilmiy taxminlar bildirgan olimlardan biri sifatida ham tanilgan.

Anaksimandr g'oyalarini davom ettirgan Anaksimenes (mil. avv. 585–525) esa borliqning asosini havo deb hisoblaydi. Unga ko'ra, barcha narsalar havoning siyraklashishi yoki zichlashishi natijasida shakllanadi: havo siyraklashsa olovga, zichlashsa suv va tuproqqa aylanadi. Shu tarzda u dunyodagi o'zgarishlarni tabiiy jarayon sifatida izohlaydi.

Qadimgi yunon falsafasida Efeslik Geraklit (mil. avv. VI–V asrlar) alohida o'rin tutadi. U olovni borliqning asosi deb bilib, dunyoni doimiy harakat va o'zgarishda bo'lgan jarayon sifatida tasvirlaydi. Uning mashhur fikriga ko'ra, “hamma narsa oqimda”, ya'ni hech narsa barqaror emas. Geraklit tabiatdagi o'zgarishlarning sababi ichki qarama-qarshiliklarda ekanini ta'kidlaydi va “kurash — borliqning otasi” degan g'oyani ilgari suradi. Uningcha, qarama-qarshiliklar bir-biriga o'tib turadi va shu orqali rivojlanish yuz beradi.

Pifagor (mil. avv. 580–500) esa dunyoni tushunishda matematik tamoyillarga asoslangan maktabga asos solgan. Uning ta'limotiga ko'ra, borliqning negizida

sonlar yotadi va barcha narsalar sonlar uyg'unligi orqali izohlanadi. Pifagorchilar miqdor tushunchasini falsafaga olib kirib, tabiatni matematik qonuniyatlar asosida tushuntirishga harakat qilganlar. Shu bilan birga, Pifagor ijtimoiy qarashlarida tartib va iyerarxiyani muhim deb bilgan.

Yana bir muhim yo'nalish – Eleya maktabi vakillari, xususan Ksenofan (mil. avv. VI–V asrlar) falsafasidir. U ko'p xudolilikni tanqid qilib, tabiatni o'zgarmas va yagona borliq sifatida tasvirlaydi. Uning fikricha, inson va tabiat yagona manbadan kelib chiqadi va oxir-oqibat unga qaytadi. Ksenofan bilish imkoniyatlarini ham muhokama qilib, inson bilimining chegaralanganligini ta'kidlaydi.

Qadimgi yunon falsafasida sofistlar ham muhim rol o'ynagan bo'lib, ular asosan inson, bilim va jamiyat muammolarini o'rganishga e'tibor qaratgan. Ular nutq san'ati, mantiq va bahs yuritish orqali haqiqatni izlashga harakat qilganlar va keyinchalik Suqrot falsafasining shakllanishiga zamin yaratganlar.

Suqrot (mil. avv. 469–399) falsafaning markaziga inson va uning axloqiy mohiyatini qo'yadi. Uning mashhur shiori “o'zingni angla” bo'lib, u insonning ichki dunyosini bilish eng muhim vazifa ekanini ta'kidlagan. Suqrot haqiqat dialog va bahs orqali ochiladi, deb hisoblagan hamda axloqsizlik bilimning yetishmasligidan kelib chiqadi degan xulosaga kelgan.

Suqrotning shogirdi Aflotun (mil. avv. 428–347) esa falsafada g'oyalar nazariyasini yaratdi. Unga ko'ra, haqiqiy borliq — bu g'oyalar dunyosi, seziladigan narsalar esa uning soyasidir. G'oyalar o'zgarmas va abadiy, moddiy narsalar esa vaqtinchalikdir. Aflotun jamiyat va davlat haqida ham chuqur fikr yuritib, “ideal davlat” modelini ishlab chiqqan. Uningcha, davlat adolat tamoyiliga asoslanishi kerak va jamiyat a'zolari qonunlarga bo'ysunishi lo'zim.

Aflotunning shogirdi Aristotel (mil. avv. 384–322) esa falsafani tizimli ilm sifatida rivojlantirdi. U Aflotun g'oyalarini tanqid qilib, borliqni o'rganishda real dunyoni asos qilib oldi. Aristotel bilish jarayonida sezgilar muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi va ilmiy yondashuvni rivojlantiradi. U barcha fanlarni nazariy va amaliy turlarga ajratib, mantiqni alohida ilm sifatida shakllantiradi.

Shuningdek, Demokrit va Levkip atomistik ta'limot asoschilaridir. Ularning fikricha, barcha mavjudotlar bo'linmas mayda zarrachalar — atomlardan tashkil topgan. Bu atomlar va bo'shliq dunyoning asosiy tuzilmasini tashkil etadi. Demokrit tabiat hodisalarini sabab va zaruriyat bilan bog'lab, ilmiy tafakkur rivojiga katta hissa qo'shgan.

Demokrit, Epikur va Lukretsiy qarashlari hamda o'rta asr falsafasiga o'tish

Demokrit falsafasida borliqning asosiy tarkibi sifatida atomlar g'oyasi markaziy o'rinni egallaydi. Uning ta'limotiga ko'ra, butun mavjudot ko'zga ko'rinmaydigan, juda mayda va bo'linmas moddiy zarrachalardan – atomlardan

tashkil topgan. Tabiatdagi barcha narsalar, jumladan inson ham ana shu atomlarning turli birikishi natijasida vujudga keladi. Demokrit harakatni atomlarning tabiiy xususiyati deb hisoblab, uni borliqdan ajralmas hodisa sifatida tushuntiradi. Shu orqali u materiya va harakatning uzviy bog‘liqligini asoslab beradi.

Uning fikricha, koinot cheksiz bo‘lib, unda juda ko‘p dunyolar mavjud. Biz yashayotgan Yer esa ana shu ulkan olam tizimidagi kichik bir sayyora hisoblanadi. Demokrit borliqni “buyuk bo‘shliq” sifatida tasavvur qilib, unda atomlarning doimiy harakati va to‘qnashuvi natijasida turli shakllar va olamlar yuzaga kelishini ta’kidlaydi.

U tasodif tushunchasini inkor etgan holda, tabiat va jamiyatdagi barcha hodisalar ma’lum sabab va qonuniyat asosida yuz beradi, degan g‘oyani ilgari suradi. Uning axloqiy qarashlarida ham tartib va me’yor muhim o‘rin tutadi. Demokrit uchun davlat manfaatlari shaxsiy manfaatlardan ustun turishi kerak. U insonning axloqiy yetukligini to‘g‘ri fikrlash, to‘g‘ri so‘zlash va to‘g‘ri harakat qilish bilan bog‘laydi.

Epikur Demokrit atomistik ta’limotini davom ettirgan faylasuflardan biridir. U Afinada o‘z falsafiy maktabini tashkil etib, inson hayotining asosiy maqsadi baxt va osoyishtalikka erishish ekanini ta’kidlagan. Uningcha, inson baxtli yashashi uchun tabiat qonunlarini bilishi va ularga mos hayot kechirishi zarur. Epikur falsafani uch qismga – fizika, mantiq (kanonika) va etikaga ajratadi.

U bilish jarayonida sezgilarga katta ahamiyat beradi va sezgi bilimning asosiy manbai ekanini ilgari suradi. Epikur fikrlarini keyinchalik Rim faylasufi Lukretsiy Kar rivojlantirgan. U “Narsalarning tabiati haqida” asarida tabiatning moddiyligi va uning qonuniyat asosida rivojlanishini tushuntiradi.

Lukretsiyga ko‘ra, materiya abadiy mavjud bo‘lib, u doimo bir shakldan boshqasiga o‘tib turadi. U atomlarning uch xil harakatini ajratadi: to‘g‘ri chiziqli harakat, og‘ish harakati va tashqi ta’sir natijasidagi harakat. Bu g‘oyalar keyinchalik tabiatshunoslikning rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

O‘rta asrlar falsafasiga o‘tish

Antik falsafadan keyingi davr – Yevropada o‘rta asrlar falsafasi miloddan avvalgi I asrdan XIV asrgacha davom etgan murakkab davr hisoblanadi. Bu davrda falsafiy tafakkur xristianlik dini bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlandi. Xristianlik davlat mafkurasiga aylanishi bilan falsafa ham diniy qarashlar doirasida shakllana boshladi.

Bu davrda inkvizitsiya ta’siri kuchayib, ilmiy va falsafiy fikr erkinligi ma’lum darajada cheklangan bo‘lsa-da, gnostitsizm, apologetika, patristika, realizm va nominalizm kabi yo‘nalishlar rivojlandi.

Gnostitsizm vakillari dunyoni ruhiy va moddiy ikki qarama-qarshi soha sifatida talqin qilib, materiyani yovuzlik manbai deb hisoblaganlar. Ular Xudoni sof ruhiy borliq sifatida tasvirlab, moddiy dunyoni undan ajratib ko'rsatganlar.

Apologetika esa xristianlikni himoya qilishga qaratilgan yo'nalish bo'lib, uning vakillari dinni tanqidchilardan himoya qilgan va uning haq ekanini asoslashga harakat qilganlar. Ular falsafiy dialog va bahs shaklidan keng foydalanganlar.

Patristika davrida esa cherkov otalari deb atalgan mutafakkirlar diniy ta'limotni tizimlashtirganlar. Ularning ichida Ioann Zlatoust va Avgustin kabi allomalar alohida o'rin tutadi. Avgustin asarlarida insonning ichki dunyosi, axloq va imon masalalari chuqur tahlil qilingan.

Sxolastika esa o'rta asrlar falsafasining muhim bosqichi bo'lib, unda dinni aql yordamida asoslashga urinishlar kuchaygan. Bu yo'nalish vakillari e'tiqod va aql o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntirishga harakat qilganlar.

Realizm yo'nalishining yirik vakili Anselm Kenterberiyskiy Xudoning mavjudligini mantiqiy va sabab-oqibat asosida isbotlashga uringan. Unga ko'ra, barcha mavjud narsalar oliy sababga bog'liq bo'lib, bu sabab Xudo deb ataladi.

Qayta ishlangan va kengaytirilgan variant:

Anselmning ikkinchi muhim asari bo'lgan "*Prologion*" asarida Xudoning mavjudligini mantiqiy-deduktiv usulda asoslashga urinish yaqqol ko'zga tashlanadi. Unga ko'ra, inson ongida eng oliy va mukammal borliq haqidagi tasavvur tabiiy ravishda mavjud bo'ladi. Shu g'oya esa real mavjudlikka ega bo'lgan haqiqat bilan mos keladi, ya'ni mukammallik faqat fikrda emas, balki real borliq sifatida ham mavjud bo'lishi shart, degan xulosaga olib keladi.

O'rta asr falsafasida Aristotel qarashlarini ma'lum darajada qabul qilgan va uni diniy ta'limot bilan uyg'unlashtirishga harakat qilgan mutafakkirlar "mo'tadil realistlar" deb atalgan. Bu yo'nalishning eng mashhur vakillari sifatida Pyer Abelard hamda Foma Akvinskiylar tilga olinadi.

Britaniyada tug'ilib, keyinchalik Yevropada keng tanilgan P. Abelard (1079–1142) yoshligidan ilmga qobiliyati bilan ajralib turgan. U mo'tadil realizm vakili sifatida universalialar haqidagi masalani o'ziga xos tarzda talqin qilgan. Uning fikricha, umumiy tushunchalar (universalialar) uch xil ko'rinishda mavjud bo'ladi: avvalo, ular Xudo ongida ideal shaklda mavjud, keyin real narsalarda namoyon bo'ladi va nihoyat inson ongida aks etadi. Abelard "Men ishonish uchun avval bilaman" degan g'oyani ilgari surib, e'tiqod va bilim o'rtasidagi bog'liqlikka alohida e'tibor qaratgan. Uning ta'limotida insonning ma'naviy kamoloti Xudoga muhabbat orqali shakllanishi, bu esa axloqiy ta'sir vositasida jamiyatga singishi ta'kidlanadi.

Foma Akvinskiy (1224–1292) esa mo'tadil realizmning yana bir yirik vakili bo'lib, o'rta asr sxolastik falsafasini tizimlashtirishda katta rol o'ynagan. Uning qarashlariga ko'ra, butun olam qat'iy iyerarxik tartib asosida tuzilgan. Eng quyi

pog'onada moddiy unsurlar – yer va to'rt element turadi, inson ruhi esa moddiy va ilohiy olam o'rtasidagi oraliq pog'onani egallaydi. Eng yuqori darajada esa papa boshchiligidagi ilohiy hokimiyat joylashgan deb talqin qilinadi. Bu tizimda butun mavjudot Xudoga bo'ysunuvchi tartibli struktura sifatida tasvirlanadi.

G'arb ma'naviy taraqqiyoti tarixan doimiy o'zgarish va haqiqatni anglash yo'lidagi izlanishlar bilan bog'liq bo'lgan. Bu jarayonlarda turli yo'nalishlar, jumladan ateistik va ratsionalistik qarashlar ham rivojlanib borgan.

Umuman olganda, qadimgi davr falsafasi keyingi asrlardagi falsafiy tafakkur shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan va insoniyat madaniy taraqqiyotida muhim o'rin egallagan.

O'rta asrlarda Sharq va G'arb falsafasining umumiy xususiyatlari ham mavjud edi. Avvalo, bu davrda feodal jamiyat mafkurasi hukmron bo'lib, din va ilohiyot asosiy mafkuraviy kuch sifatida namoyon bo'lgan. Ishlab chiqarish munosabatlari ham jamiyatning mafkuraviy tizimini shakllantirishga ehtiyoj tug'dirgan.

Yevropa va Sharqda din davlat mafkurasi sifatida katta ta'sirga ega bo'lgan. Cherkov esa nafaqat diniy, balki siyosiy va ijtimoiy hayotda ham muhim markazga aylangan. Ilm-fan va falsafa ko'pincha diniy ta'limotlarga moslashtirilgan holda rivojlangan.

Bu davrda bilimdan ko'ra e'tiqod ustun qo'yilgan, dunyoni tushunishda esa teosentrik yondashuv – ya'ni Xudoni markazga qo'yish asosiy o'rin egallagan.

Sharq falsafasida ham diniy ta'sir kuchli bo'lgan bo'lsa-da, u Yevropaga nisbatan ayrim davrlarda ancha erkin rivojlangan. Masalan, arab-musulmon falsafasida antik yunon mutafakkirlari – Aristotel, Platon va Demokrit ta'limotlari ijodiy qayta ishlangan.

Yevropada esa o'rta asrlar falsafasi sxolastika shaklida rivojlanib, u dinni aql orqali asoslashga uringan. Bu yo'nalishda realizm va nominalizm kabi oqimlar shakllangan.

Ilk o'rta asrlarda apologetika va patristika falsafiy tafakkurning asosiy shakllari sifatida paydo bo'lgan. Apologetika xristianlikni himoya qilish va asoslashga xizmat qilgan bo'lsa, patristika cherkov otalari ta'limotlarini o'z ichiga olgan.

Bu yo'nalishda Avreliy Avgustin (354–430) alohida o'rin egallaydi. U xristianlik va antik falsafa o'rtasida uyg'unlik yaratishga harakat qilgan. Avgustin inson hayotini ikki qarama-qarshi yo'nalishga – “ilohiy shahar” va “dunyoviy shahar”ga bo'lib tushuntiradi. Uning fikricha, haqiqiy najot faqat Xudoga bo'lgan muhabbat va cherkovga sodiqlik orqali erishiladi.

Avreliy Avgustin falsafasida ikki asosiy muammo – shaxsning ichki rivojlanish dinamikasi hamda insoniyat tarixining umumiy harakati muhim o'rin egallaydi. U o'zining mashhur “Tavba” asarida inson shaxsining ichki kechinmalari,

ruhiy holatlari va ma'naviy o'zgarish jarayonlarini chuqur tahlil qiladi. Avgustin shaxsning shakllanishini bolalik davridan boshlab, uning diniy ongga ega bo'lib borishi jarayonigacha izchil yoritadi. Shu jarayonda u insonning ichki olami asta-sekin shakllanib, diniy e'tiqod orqali mukammallashishini ko'rsatadi.

Uning qarashlarida zo'ravonlikning har qanday ko'rinishi qat'iy rad etiladi. Bu faqat shaxslararo munosabatlardagina emas, balki ta'lim tizimi va davlat boshqaruvi darajasidagi majburlash shakllariga ham tegishlidir. Avgustin inson erkinligi masalasini ham falsafiy muammo sifatida ilgari suradi. Keyingi asrlarda bu g'oya ekzistensializm vakillarining ham e'tiborini tortgan va Avgustin qarashlariga qayta murojaat qilishga sabab bo'lgan.

Uning fikricha, inson tashqi jihatdan erkin harakat qilsa-da, asl mohiyatda barcha voqealar Xudo irodasi bilan amalga oshadi. Shu sababli inson erkinligi va ilohiy taqdir o'rtasida murakkab falsafiy bog'liqlik mavjud. Avgustin Xudoning mavjudligini insonning ichki ongiga, o'zini anglash jarayoniga tayanib asoslashga harakat qiladi. Ya'ni inson o'z "men"ini anglagani sari ilohiy borliq g'oyasiga yaqinlashadi.

U shaxsning ichki "men" tushunchasiga alohida e'tibor qaratib, uni tashqi dunyodan ajralib turuvchi, hatto undan mustaqil ravishda mavjud bo'la oladigan ruhiy borliq sifatida talqin qiladi. Avgustin uchun insonning o'zligini anglash masalasi markaziy falsafiy muammolardan biri hisoblanadi.

Tarix falsafasining tizimli shakllanishi ham ko'pincha Avgustin nomi bilan bog'lanadi (garchi "tarix falsafasi" atamasini keyinchalik Volter kiritgan bo'lsa ham). Antik davr mutafakkirlari tarixni ko'proq estetik va kosmik uyg'unlik sifatida tasavvur qilgan bo'lsalar, Avgustin tarixni ma'naviy jarayon sifatida, o'tmish, ho'zirgi va kelajakning uzviy bog'liqligi orqali izohlashga harakat qilgan. Uning fikricha, ho'zirgi vaqt doimiy emas, u bir lahza sifatida o'tib boradi va kelajakka ulanadi.

Avgustin asarlari keyingi sxolastik falsafaning shakllanishida muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilgan. U Platon, Aristotel hamda neoplatonistlar – Plotin, Porfiriy, Prokl va boshqa mutafakkirlarning g'oyalarini o'rganish va qayta talqin qilishda katta ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, Plotinning "yagona – aql – jon" triadasi o'rta asr faylasuflari tomonidan keng o'rganilgan.

Sxolastika (yunoncha "scholē" – maktab) o'rta asr xristian falsafasining asosiy yo'nalishi bo'lib, u asosan diniy ta'limotlarni aql yordamida asoslashga xizmat qilgan. XI asrga kelib, sxolastika ichida realizm va nominalizm o'rtasida kuchli bahslar yuzaga keladi. Dastlab diniy mazmundagi "Xudo bir, ammo uch ko'rinishda mavjud" degan masala atrofida boshlangan muno'zara keyinchalik falsafiy darajaga ko'tarilib, umumiy va xususiy tushunchalar mohiyatini tahlil qilishga olib kelgan.

Realistlar “universalialar” – ya’ni “umuman inson”, “umuman uy” kabi umumiy tushunchalar real mavjudlikka ega deb hisoblaganlar. Ularning fikricha, bunday umumiyliklar alohida narsalardan oldin mavjud bo‘lib, konkret narsalarning paydo bo‘lishiga asos bo‘ladi. Bu yondashuv Platonning g‘oyalar dunyosi haqidagi ta’limotiga yaqin turadi.

Nominalistlar esa bunga qarama-qarshi fikr bildirib, umumiy tushunchalar real mavjud emas, balki inson tomonidan berilgan nomlar va belgilar ekanini ta’kidlaganlar. Ular faqat individual predmetlar real mavjud, umumiy tushunchalar esa fikrlash mahsuli deb qarashgan. O‘rtacha nominalistlar esa umumiylikni alohida predmetlar o‘rtasidagi o‘xshashlik natijasida shakllangan tushuncha sifatida izohlashga harakat qilganlar.

Shu tariqa realizm va nominalizm o‘rtasidagi bahslar nafaqat diniy, balki sof falsafiy muammolar – umumiy va xususiy dialektikasi masalasini ham ochib bergan.

Foma Akvinskiy (1225–1274) o‘rta asr katolik teologiyasining eng yirik tizimlashtiruvchisi sifatida tanilgan. Uning “Teologiya yig‘indisi”, “Falsafa yig‘indisi” kabi asarlarida Aristotel falsafasi asosiy metodologik tayanch bo‘lib xizmat qiladi. U borliqni imkoniyat va voqelik, materiya va shakl kategoriyalari orqali tushuntiradi.

Foma Akvinskiyga ko‘ra, materiya o‘z-o‘zicha passiv bo‘lib, shakl orqali faollashadi. Barcha mavjudotlar shakl va materiyaning birikmasi natijasida yuzaga keladi. Eng oliy shakl esa Xudo hisoblanadi. Xudo sof ma’naviy mavjudot sifatida barcha shakllarning manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Uning falsafasida diniy ta’limot Aristotel g‘oyalari bilan uyg‘unlashtirilgan bo‘lib, bu sxolastik tizimning eng mukammal ko‘rinishlaridan birini tashkil etadi. Foma Akvinskiy Xudo mavjudligini aql va mantiq orqali asoslashga harakat qilib, teologik isbotlarning tizimini ishlab chiqqan.

Foma Akvinskiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari o‘rta asr sxolastik falsafasining eng muhim bosqichlaridan birini tashkil etadi. U insonni «oqilona tabiatga ega bo‘lgan eng oliy va eng mukammal mavjudot» sifatida talqin qiladi. Foma Akvinskiy nazarida insonning mohiyati aql-zakovat, sezgi va irodaning o‘zaro uyg‘unligida namoyon bo‘ladi. Biroq bu uch unsur ichida aql yetakchi o‘rinda turadi, chunki u insonni haqiqatga olib boruvchi asosiy vosita hisoblanadi. Shunga qaramay, Foma Akvinskiy diniy-falsafiy tizimida Xudoni bilish masalasi faqat aql bilan emas, balki ilohiy muhabbat bilan ham bog‘liqdir. Uning fikricha, ba’zi hollarda Xudoga yo‘naltirilgan muhabbat va e’tiqod oddiy aql-idrokdan ham ustun turishi mumkin.

Foma Akvinskiy o‘zining mashhur «Podsholar boshqaruvi haqida» asarida davlat va jamiyat masalalarini tizimli ravishda tahlil qiladi. U insonni avvalo ijtimoiy mavjudot sifatida ko‘radi va davlatni jamiyat farovonligini ta’minlashga

xizmat qiluvchi tashkilot deb baholaydi. Davlat hokimiyatining asosini u faqat kuch yoki zo‘ravonlikda emas, balki axloqiy tamoyillarda — adolat, ezgulik va umumiy manfaatga xizmat qilishda ko‘radi. Shu sababli u adolatsiz hukmdorlarga qarshi xalqning qarshilik ko‘rsatish huquqini ham inkor etmaydi. Bu fikr o‘rta asr siyosiy tafakkuri uchun nisbatan ilg‘or yondashuv hisoblanadi.

Foma Akvinskiy ijtimoiy tartibni ikki asosiy qonun orqali tushuntiradi. Birinchisi — Xudo tomonidan inson ongiga singdirilgan «tabiiy qonun» bo‘lib, u insonning ichki axloqiy sezgilariga asoslanadi. Ikkinchisi esa — «ilohiy qonun», ya’ni cherkov tomonidan ifodalangan va insonni ma’naviy najotga olib boruvchi qonunlar tizimidir. Unga ko‘ra, dunyoviy hayot insonning oxirgi maqsadi emas, balki abadiy ma’naviy hayotga tayyorgarlik bosqichidir. Shu bois dunyoviy hokimiyat cherkovga, ya’ni oliy ma’naviy hokimiyatga bo‘ysunishi kerak. Bu tizimda eng yuqori hokimiyat sifatida osmonda Iso Masih, yerda esa Rim Papasi turadi.

Foma Akvinskiy siyosiy tuzumlar orasida monarxiyani eng maqbul shakl deb biladi, chunki uning fikricha, yagona hukmdor davlatni tartib va birlik asosida boshqara oladi. Uning ta’limoti keyingi asrlarda katolik cherkovining rasmiy falsafiy asoslaridan biriga aylandi. XIV asrdan boshlab dominikanlar, XVI asrdan esa iyezuitlar bu ta’limotni rivojlantirib, keng targ‘ib qildilar. XIX asrga kelib Foma Akvinskiy qarashlari neotomizm nomi ostida qayta tiklanib, zamonaviy katolik falsafasining muhim yo‘nalishiga aylandi.

O‘rta asrlarda G‘arb va Sharq falsafasining umumiy xususiyatlari shundan iboratki, har ikki mintaqada ham falsafa feodal jamiyat sharoitida shakllangan va din hamda ilohiyotning kuchli ta’siri ostida rivojlangan. Feodal jamiyatda mulkchilik munosabatlari, hunarmandchilik va dehqonchilikka asoslangan iqtisodiy tizim mavjud bo‘lib, bu ijtimoiy tuzilma mafkuraviy jihatdan mustahkam asosga muhtoj edi. Bu vazifani asosan din bajargan.

O‘rta asrlarda cherkov nafaqat diniy, balki siyosiy va madaniy jihatdan ham eng qudratli institutga aylangan. Bilim va ta’lim asosan ruhoniylar qo‘lida bo‘lib, falsafa, huquq va tabiiy fanlar diniy ta’limotga moslashtirilgan. Shu davrda tafakkur markazida teosentrizm — ya’ni Xudoni borliqning birinchi sababi va markazi sifatida talqin qilish g‘oyasi turgan.

Sharq falsafasida ham diniy yo‘nalishlar kuchli bo‘lgan. Masalan, buddizmda borliqning o‘tkinchiligi, ruhiy kamolot va nirvana g‘oyalari asosiy o‘rinni egallagan. Konfutsiychilik esa jamiyatda tartib va ierarxiyani saqlash, hokimiyatga itoat qilish va axloqiy me’yorlarga rioya qilishni asosiy qadriyat sifatida ilgari surgan. Daosizm esa tabiiylik va kosmik tartibga mos yashash g‘oyasini rivojlantirgan.

G‘arb Yevropasida esa xristianlik mafkurasi hukmron bo‘lib, u jamiyatning barcha sohalariga chuqur kirib borgan. Cherkov antik falsafiy merosni tanlab

o'zlashtirgan, materialistik g'oyalarni esa rad etgan. Shu bilan birga, o'rta asrlarda falsafiy tafakkur ichida turli yo'nalishlar — apologetika va patristika shakllangan.

Apologetika xristianlikni himoya qilish va asoslashga qaratilgan bo'lsa, patristika «cherkov otalari» ta'limotini ifodalagan. Bu yo'nalishda Avliyo Avgustin alohida o'rin egallaydi. U insonning ichki dunyosini chuqur tahlil qilib, shaxsning ruhiy rivojlanishi va ichki erkinligi muammolarini o'rgangan. Avgustin tarix falsafasining ham asoschisi hisoblanadi, chunki u tarixni o'tmish, ho'zirgi davr va kelajakning uzviy bog'liqligi sifatida talqin qilgan.

Sxolastika esa o'rta asr falsafasining tizimlashtirilgan shakli bo'lib, unda asosiy bahslar universal (umumiy) tushunchalar — realizm va nominalizm o'rtasida kechgan. Realistlar umumiy tushunchalar real mavjud deb hisoblagan bo'lsa, nominalistlar ularni faqat nom va til mahsuli sifatida talqin qilganlar. Bu bahslar falsafada umumiy va yakka munosabatini chuqur tahlil qilishga olib kelgan.

Foma Akvinskiy (1225–1274) katolik teologiyasini tizimlashtirgan va sxolastik falsafani yakuniy ilmiy-diniy tizim darajasiga olib chiqqan eng yirik o'rta asr mutafakkirlaridan biridir. U «Teologiya yig'indisi», «Falsafa yig'indisi» hamda «Majusiylarga qarshi yig'indi» kabi asarlarida o'zining falsafiy va diniy qarashlarini batafsil bayon qiladi. Bu asarlarda u asosan Aristotel falsafasiga tayangan holda, uni xristianlik ta'limoti bilan uyg'unlashtirishga harakat qiladi.

Foma Akvinskiy Aristotel g'oyalari bilan salib yurishlari davrida Sharq orqali tanishgan. U Aristotel falsafasini o'rganib, uni xristian dunyoqarashi bilan sintez qilishga muvaffaq bo'lgan mutafakkir sifatida tarixda qolgan. Uning ontologiyasida borliq ikki ko'rinishda talqin qilinadi: bir tomondan, u ehtimoliy (imkoniy) mavjudlik sifatida, ikkinchi tomondan esa amalda mavjud bo'lgan reallik sifatida qaraladi. Borliqni u ayrim narsalarning mavjudligi, ya'ni substansiya sifatida tushuntiradi.

Foma Akvinskiy Aristotelning «materiya va shakl» haqidagi ta'limotini rivojlantirib, uni diniy-falsafiy tizimga moslashtiradi. Unga ko'ra, materiya — bu imkoniyat (potensiya), shakl esa — voqelik (akt)dir. Ya'ni har qanday mavjudot materiya va shaklning birikmasidan tashkil topadi. Biroq bu tizimda shakl doimo ustun va faol element hisoblanadi, materiya esa passiv asos sifatida qaraladi. Eng oliy shakl esa Xudo bo'lib, u barcha shakllarning manbai va yakuniy asosidir.

Shu tarzda Foma Akvinskiy Aristotelning falsafiy kategoriyalarini (imkoniyat va voqelik, materiya va shakl) xristian teologiyasiga bo'ysundiradi. Uning fikricha, materiya shaklsiz mavjud bo'la olmaydi, shakl esa ilohiy manbaga bog'liq. Demak, butun borliq ierarxik tartibda Xudoga bog'langan tizim sifatida talqin qilinadi.

Foma Akvinskiy Xudo mavjudligini faqat e'tiqod orqali emas, balki aql va mantiqiy dalillar orqali ham asoslash mumkinligini ilgari suradi. U Xudo borligini isbotlashga qaratilgan bir necha falsafiy dalillarni ishlab chiqadi. Bu yondashuv

katolik cherkovi tomonidan ham qabul qilinib, keyinchalik rasmiy diniy ta'limotning asosiy qismlaridan biriga aylangan.

Uning ijtimoiy-falsafiy qarashlari ham chuqur ahamiyatga ega. Foma Akvinskiy insonni «oqilona tabiatga ega eng oliy mavjudot» sifatida ta'riflaydi. Inson aql, sezgi va iroda orqali faoliyat yuritadi, biroq ularning ichida aql yetakchi rol o'ynaydi. Shu bilan birga, u diniy yo'nalishda Xudoga muhabbat va e'tiqod ba'zi hollarda aql faoliyatidan ham ustun turishi mumkinligini ta'kidlaydi.

«Podsholar boshqaruvi haqida» asarida Foma Akvinskiy davlat va jamiyat masalalarini tizimli tahlil qiladi. U davlatni xalq farovonligini ta'minlovchi ijtimoiy institut sifatida ko'radi. Hokimiyatning asosini faqat kuch emas, balki axloqiy tamoyillar — adolat, ezgulik va umumiy manfaat tashkil etadi. Shu sababli u xalqning adolatsiz hukmdorlarga qarshi chiqish huquqini ham ma'lum darajada tan oladi, bu esa o'sha davr uchun nisbatan ilg'or fikr hisoblanadi.

Foma Akvinskiy ikki turdagi qonunni ajratadi: birinchisi — Xudo tomonidan inson ongiga joylashtirilgan tabiiy qonun, ikkinchisi esa ilohiy qonun bo'lib, u cherkov tomonidan ifodalanadi. Uning fikricha, dunyoviy hayot insonning abadiy ma'naviy hayotga tayyorgarlik bosqichidir. Shu bois dunyoviy hokimiyat ma'naviy hokimiyatga bo'ysunishi lo'zim. Eng yuqori hokimiyat osmonda Iso Masihga, yerda esa Rim Papasiga tegishlidir.

Siyosiy tuzumlar ichida u monarxiyani eng maqbul shakl deb hisoblaydi, chunki yagona hukmdor davlatni tartib va birlik asosida boshqaradi. Foma Akvinskiy ta'limoti XIV asrdan boshlab dominikanlar, XVI asrdan esa iyezuitlar tomonidan keng targ'ib qilindi. XIX asrga kelib esa uning g'oyalari neotomizm falsafasining asosiga aylandi va katolik falsafasida muhim oqim sifatida shakllandi.

Yangi davr falsafasining shakllanishi esa tabiiy-ilmiy taraqqiyot bilan bevosita bog'liq bo'ldi. XVIII asrdan boshlab Yevropada tabiatshunoslik jadal rivojlandi. Dengizchilik, kema qurilishi, harbiy texnika va shaharso'zlik ehtiyojlari matematika, mexanika va astronomiya fanlarining tez sur'atlarda taraqqiy etishiga turtki bo'ldi.

Bu davrda ilmiy inqilob sodir bo'lib, tajriba va kuzatuv asosiy metodga aylandi. T. Torricelli havo bosimini aniqladi va barometrni ixtiro qildi, I. Nyuton butun olam tortishish qonunini kashf etdi, R. Boyl kimyoda mexanik yondashuvni rivojlantirdi, U. Garvey qon aylanish tizimini ilmiy asosda tushuntirdi. R. Dekart, G. Leybnits kabi faylasuflar esa matematika va mantiqni falsafaning asosiy metodiga aylantirdilar.

Shu bilan birga, ijtimoiy fanlarda tabiiy huquq nazariyasi shakllandi (T. Gobbs, G. Grotsiy va boshqalar). Bu esa inson huquqlari, davlat va jamiyat munosabatlarini yangicha talqin qilishga olib keldi.

Natijada falsafa diniy sxolastikadan asta-sekin ajralib chiqib, aql va tajribaga asoslangan mustaqil ilmiy yo‘nalishga aylandi. Bu jarayon Yangi davr falsafasining asosiy belgilaridan biri bo‘lib, unda materialistik va ratsionalistik tendensiyalar kuchaydi.

Yangi davr falsafasida borliq va bilish muammolarining keng talqini

Yangi davr falsafiy tafakkurining shakllanishida XVII–XVIII asrlar alohida bosqich hisoblanadi. Bu davrda falsafaning markaziy masalalari sifatida **ontologiya (borliqning mohiyati va tuzilishi)** hamda **gnoseologiya (inson bilishining tabiati va imkoniyatlari)** chuqur tahlil qilindi.

Bu jarayon bevosita tabiiy fanlarning rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lib, astronomiya, fizika, matematika, mexanika va kimyo sohalaridagi yutuqlar falsafiy fikrga kuchli ta‘sir ko‘rsatdi. Natijada tabiatni tushuntirishda diniy izohlar o‘rniga ilmiy va tajribaviy yondashuvlar ustunlik qila boshladi.

Yangi davr faylasuflari uchun asosiy maqsad — tabiat qonuniyatlarini ochish, ularni tushunish orqali inson hayotini yaxshilash va jamiyat taraqqiyotini tezlashtirish edi. Shu sababli falsafada substansiya, materiya, harakat, makon va vaqt kabi kategoriyalar markaziy o‘ringa chiqdi.

Substansiya tushunchasining ikki yo‘nalishda talqini

Yangi davr falsafasida “substansiya” muammosi ikki asosiy yo‘nalishda rivojlandi.

1. Ontologik yondashuv

Bu yondashuvga ko‘ra, substansiya borliqning eng chuqur va mustaqil asosi hisoblanadi. U barcha mavjud narsalarning ichki negizi bo‘lib, ularsiz hech qanday hodisa yoki jism mavjud bo‘la olmaydi.

2. Gnoseologik yondashuv

Bu qarashda esa substansiya real borliqdan ko‘ra, insonning bilish jarayonini tushuntirish uchun zarur bo‘lgan ilmiy-falsafiy kategoriya sifatida talqin qilinadi. Ya‘ni u dunyoni anglash vositasi sifatida xizmat qiladi.

Ushbu ikki yondashuv o‘rtasidagi farq yangi davr falsafasida turli oqimlarning shakllanishiga sabab bo‘ldi.

Frensis Bekon falsafasida borliq va materiya

Ingliz faylasufi **Frensis Bekon** yangi davr empirizmining asoschilaridan biri bo‘lib, u borliqni to‘liq moddiy asosga bog‘laydi. Uning fikricha, tabiatdagi barcha narsalar oddiy va elementar xossalarning murakkab birikmalaridan tashkil topadi.

Bu xossalar qatoriga rang, issiqlik, sovuqlik, zichlik, harorat, og‘irlik va boshqa sezilarli sifatlar kiradi. Bekon uchun materiya doimiy o‘zgarishda bo‘lgan, rang-barang shakllarga ega tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

Ilmiy metod va tajriba

Bekon falsafasining muhim jihati shundaki, u bilim olishda tajriba va kuzatishni asosiy usul deb biladi. Uningcha, haqiqiy bilim faqat amaliy sinovlar va real kuzatishlar orqali shakllanadi.

Shakl tushunchasi

Bekon “shakl”ni idealistik ma’noda emas, balki materiyaning ichki tuzilishi va harakat qonuniyatlari sifatida tushuntiradi. U Platon va Aristotelning shakl haqidagi qarashlarini qayta talqin qilib, uni moddiy jarayonlar bilan bog‘laydi.

Makon va vaqt

Uning qarashida makon — materiyaning mavjudlik maydoni, ya’ni bo‘shliq emas, balki jismlar joylashgan real muhitdir. Vaqt esa harakat va o‘zgarishlarning obyektiv o‘lchovi sifatida qaraladi. Bu yondashuv vaqtni subyektiv emas, balki tabiatga xos xususiyat sifatida tushunishga imkon beradi.

Harakatning ahamiyati

Bekon harakatni materiyaning ajralmas va doimiy xususiyati deb hisoblaydi. U tabiatda harakatning turli shakllari mavjudligini qayd etib, ularni o‘rganish orqali dunyoni chuqurroq anglash mumkinligini ta’kidlaydi.

Tomas Gobbsning materialistik tizimi

Tomas Gobbs Bekon g‘oyalarini yanada rivojlantirib, ularni qat’iy tizimli materializm shakliga keltiradi. Unga ko‘ra, borliqning yagona substansiyasi — materiya bo‘lib, barcha hodisalar uning turli ko‘rinishlaridir.

Gobbs fikricha:

- materiya abadiy mavjud;
- barcha narsalar vaqtinchalik va o‘zgaruvchan;
- ruhiy hodisalar ham moddiy jarayonlar natijasidir.

Ong va fikrlash

Gobbs fikrlash jarayonini ham moddiy asosga bog‘laydi. Unga ko‘ra, inson tafakkuri jismoniy jarayonlardan ajralgan holda mavjud bo‘la olmaydi. Shu sababli u “fikrlash ham materiyaning xususiy harakati” degan xulosaga keladi.

Mexanik dunyoqarash

Gobbs falsafasida dunyo mexanik tizim sifatida tasvirlanadi. Unda barcha jarayonlar harakatdagi jismlarning o‘zaro ta’siri orqali tushuntiriladi. Sifatlar emas, balki miqdoriy o‘lchovlar asosiy ahamiyatga ega bo‘ladi.

Tabiat rang, hid yoki tovush kabi sezgi sifatlaridan xoli bo‘lgan mexanik tuzilma sifatida ko‘riladi.

Makon, vaqt va harakat

Gobbs makonni jismlarning kengayganlik xususiyati bilan bog‘laydi. Vaqt esa harakatning ketma-ketligini ifodalaydi. Harakat faqat mexanik siljish sifatida talqin qilinadi, ya’ni har qanday o‘zgarish jismoniy harakatga keltiriladi.

Diniy qarashlar

Gobbs falsafasida deizm unsurlari mavjud. U Xudoni dunyoning birinchi sababi sifatida tan oladi, biroq uning tabiat jarayonlariga bevosita aralashishini rad etadi. Shu bilan birga, ayrim asarlarida diniy tasavvurlarga tanqidiy munosabat ham seziladi.

Rene Dekart va dualistik yondashuv

Bekon va Gobbsning materialistik qarashlariga qarama-qarshi ravishda, **Rene Dekart** borliqni ikki mustaqil substansiyaga ajratadi:

- **Moddiy substansiya** — jismoniy olam, tabiat va jismlar dunyosi;
- **Ruhiy substansiya** — ong, tafakkur va ichki psixik jarayonlar.

Dekartga ko‘ra, bu ikki substansiya bir-biridan mustaqil bo‘lsa-da, inson mavjudligida o‘zaro bog‘liq holda faoliyat yuritadi. Uning dualizmi borliq va ong munosabatini yangicha falsafiy darajaga olib chiqdi.

Yangi davr falsafasi borliq va bilish muammolarini chuqur qayta tahlil qildi. Bu davrda materiya, substansiya, harakat, makon va vaqt haqidagi qarashlar sezilarli darajada rivojlanib, ilmiy dunyoqarash shakllanishiga katta ta‘sir ko‘rsatdi.

Bekon va Gobbs o‘zlarining falsafiy qarashlari orqali materialistik yo‘nalishning mustahkamlanishiga katta hissa qo‘shgan bo‘lsa, R. Dekart esa bu jarayondan farqli ravishda dualizm g‘oyasini ilgari surib, Yangi davr falsafasini yangi bosqichga olib chiqdi. Shu tariqa XVII asr falsafasida borliqni tushuntirishda ikki xil yondashuv shakllandi: bir tomonda moddiy dunyoga tayanuvchi materializm, ikkinchi tomonda esa ong va materiyani ajratib ko‘rsatuvchi dualistik qarashlar.

Dekartning falsafasiga ko‘ra, dunyoning asosida bir-biridan mustaqil ravishda mavjud bo‘lgan ikki asosiy substansiya yotadi. Ularning biri – “fikrlovchi substansiya”, ya‘ni ruh, ong va tafakkur bilan bog‘liq narsa; ikkinchisi esa “kengayuvchi (ko‘lamli) substansiya”, ya‘ni moddiy, jismoniy borliqdir. Bu ikki substansiya o‘zaro bevosita qo‘shilmagan holda parallel ravishda mavjud bo‘ladi. Dekart ularni alohida sohalar doirasida o‘rganishni taklif etadi: metafizika va fizika.

Metafizika, Dekart talqinida, avvalo ruhiy substansiyaning mohiyatini, bilish jarayonining asoslarini hamda borliqning eng umumiy tamoyillarini o‘rganadi. Fizika esa tabiat hodisalarini, ularning paydo bo‘lishi va rivojlanish qonuniyatlarini tadqiq qiladi. U tabiatni mexanik qonunlarga bo‘ysunuvchi tizim sifatida tushuntiradi. Shu nuqtai nazardan, hayvonlar va inson tanasi ham murakkab mexanik qurilma, ya‘ni “mashina”ga o‘xshash tizim sifatida tasvirlanadi. Dekartning “Hayvon – mashina” g‘oyasi aynan shu mexanistik qarashning ifodasidir.

Dekart kosmogoniya haqidagi ta‘limotida Quyosh tizimining tabiiy shakllanishi g‘oyasini ilgari suradi. Uning fikricha, koinotning rivojlanishi

materiyaning harakati va uning zarrachalarining turli xil o‘zaro ta’siri bilan belgilanadi. U materiyani mustaqil harakatga ega bo‘lgan faol asos sifatida ham talqin qiladi. Biroq harakatni u faqat mexanik ko‘chish, ya’ni jismlarning fazodagi joy almashishi sifatida tushunadi.

Shu bilan birga, Dekartning qarashlarida ma’lum ichki ziddiyat ham mavjud: u makonni jismlarning kengayishi sifatida tan oladi, lekin harakatni bir jismning boshqasiga nisbatan siljishi deb izohlaydi. Bu esa makonni bo‘shliq sifatida tasavvur qilishga yaqinlashadi va uning nazariyasidagi murakkablikni ko‘rsatadi.

Dekartning dualistik ta’limotiga qarshi ravishda, golland faylasufi Benedikt (Barux) Spino‘za butunlay boshqacha – monistik falsafiy tizimni ishlab chiqdi. Uning ta’limotida panteizm asosiy o‘rinni egallaydi: ya’ni Xudo va tabiat o‘zaro ajralmas birlik sifatida talqin qilinadi. Spino‘za uchun Xudo ham yaratuvchi tabiat, ham yaratilgan tabiat sifatida namoyon bo‘ladi.

Spino‘za dunyoda faqat bitta substansiya – moddiy substansiya mavjud deb hisoblaydi. Uning asosiy atributlari esa kengayish (materiyaning fazodagi ifodasi) va tafakkurdir. Shu sababli butun borliq nafaqat jismoniy, balki ma’lum ma’noda “jonli” xususiyatga ham ega deb qaraladi. Bu jihat Spino‘zani gilo‘zoistik qarashlarga yaqinlashtiradi.

U substansiyaning asosiy xususiyatlari – atributlar abadiy va o‘zgarmas ekanligini ta’kidlaydi. Ular paydo bo‘lmaydi va yo‘qolmaydi. Shu bilan birga, Spino‘za substansiyaning alohida holatlari bo‘lgan moduslarga katta e’tibor beradi. Moduslar ikki guruhga bo‘linadi: birinchisi – abadiy va cheksiz moduslar bo‘lib, ular substansiyaning atributlari bilan bog‘liq; ikkinchisi esa vaqtinchalik va cheklangan moduslar bo‘lib, ular real narsalar va hodisalarni ifodalaydi.

Spino‘zaning fikricha, harakat ilohiy kuchning tashqi ta’siri emas, balki tabiatning o‘z ichki qonuniyatidir. Tabiat “o‘z-o‘zining sababi” bo‘lib, undagi barcha o‘zgarishlar ichki zaruratdan kelib chiqadi. Shu bilan birga, harakat substansiyaning emas, balki moduslarning xususiyati sifatida namoyon bo‘ladi.

Faylasuf qat’iy determinizm tarafdori bo‘lib, barcha hodisalar muayyan sabablar bilan belgilanadi deb hisoblaydi. U sababiyatni ikki turga ajratadi: ichki (immanent) va tashqi (mexanik). Ichki sababiyat substansiya xos bo‘lsa, tashqi sababiyat moduslar darajasida namoyon bo‘ladi.

Spino‘za zaruriyat, tasodif va erkinlik tushunchalarini ham determinizm asosida izohlaydi. Uning “Etika” asarida tasodif ham obyektiv hodisa sifatida, ya’ni inson bilimi cheklanganligi natijasida tasodifdek ko‘rinadigan zaruriy jarayon sifatida talqin qilinadi.

Spino‘zaning falsafiy g‘oyalari o‘sha davrda keng tarqalgan teleologik qarashlarga, ya’ni tabiatdagi hamma narsa ilohiy maqsadga xizmat qiladi degan

tasavvurlarga qarshi qaratilgan edi. U tabiatni maqsadga emas, balki ichki qonuniyat va sababiyatga asoslangan tizim sifatida tushuntiradi.

Nemis olimi va faylasufi Gotfrid Vilgelm Leybnis (1646–1716) Spino‘za yaratgan substansiya haqidagi ta’limotni yanada rivojlantirib, unga faol kuch va ichki tashabbus g‘oyasini qo‘shadi. Uning falsafasida borliq passiv emas, balki o‘z ichki energiyasiga ega dinamik tizim sifatida talqin qilinadi. Leybnisning mashhur “Monadologiya” asarida butun olam asosi sifatida mayda, bo‘linmas, ruhiy birliklar – monadalar nazariyasi ilgari suriladi.

Monada tushunchasi Leybnis falsafasining markaziy g‘oyalaridan biridir. Unga ko‘ra, monadalar oddiy moddiy zarrachalar emas, balki fazoda joylashmaydigan, ko‘lamga ega bo‘lmagan ma’naviy mohiyatlardir. Fazoning o‘zi cheksiz bo‘linuvchan bo‘lgani uchun, monadani moddiy nuqta sifatida tasavvur qilib bo‘lmaydi. Ular ichki faollikka ega, o‘zgarish manbai o‘z ichida joylashgan ruhiy markazlar sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli monadalar tashqi ta’sir orqali emas, balki ichki rivojlanish qonuniyati asosida harakat qiladi.

Leybnis monadalarni abadiy va yo‘q bo‘lmas mohiyatlar deb hisoblaydi. Ularning paydo bo‘lishi yoki yo‘qolishi tabiiy jarayon sifatida emas, balki metafizik asosda tushuntiriladi. Har bir monada o‘ziga xos ichki holatga ega bo‘lib, u tashqi dunyo bilan bevosita ta’sirlashmaydi. Shu ma’noda, monadalar o‘z-o‘zini rivojlantiruvchi mustaqil birliklar hisoblanadi.

Faylasuf monadalarni uch asosiy darajaga ajratadi: hayot monadalari, jon monadalari va ruh monadalari. Bu tasnif borliqning murakkabligini ifodalashga xizmat qiladi. Shunga ko‘ra, noorganik tabiat eng oddiy monadalardan tashkil topgan bo‘lsa, hayvonot dunyosi murakkabroq – jon monadalari asosida shakllanadi, inson esa eng yuqori darajadagi – ruh monadalari birligidan iborat mavjudot sifatida talqin qilinadi.

Leybnis mexanistik dunyoqarash bilan cheklanib qolmasdan, tabiatni tushuntirishda maqsad (teleologiya) tushunchasini ham zarur deb hisoblaydi. Uning fikricha, har bir monada faqat sababiylik bilan emas, balki ma’lum maqsad sari intilish orqali ham harakat qiladi. Shu bois, u jonsiz tabiatni ham ichki maqsadga yo‘naltirilgan tizim sifatida ko‘radi. Ruh esa jismning yakuniy maqsadi sifatida namoyon bo‘ladi.

Substansiya haqidagi yondashuvni gnoseologik nuqtai nazardan tahlil qilgan ingliz faylasufi Jon Lokk (1632–1704) esa bilimlarning kelib chiqishini tajriba bilan bog‘laydi. Uning fikricha, inson ongidagi barcha g‘oyalar tashqi dunyodan yoki ichki tajribadan hosil bo‘ladi. Lokk moddiy jismlarda faqat miqdoriy xususiyatlar mavjud deb hisoblaydi. U sifatlarni ikki guruhga ajratadi: birlamchi va ikkilamchi sifatlarni.

Birlamchi sifatlar – shakl, o‘lcham, harakat, joylashuv kabi obyektiv xususiyatlar bo‘lib, ular narsaning o‘ziga xos real jihatlarini ifodalaydi. Ikkilamchi sifatlar esa rang, hid, ta‘m, tovush kabi subyektiv hissiy tasavvurlar bo‘lib, ular tashqi narsalarda emas, balki inson idrokida shakllanadi. Lokkning ushbu yondashuvi keyinchalik falsafada subyektiv idealizmning rivojlanishiga ham zamin yaratdi.

Mazkur g‘oyalarni yanada keskinlashtirgan ingliz faylasufi Jorj Berkli (1685–1753) esa moddiy dunyoning obyektiv mavjudligini inkor etadi. Uning fikricha, mavjudlik faqat idrok etilish bilan belgilanadi, ya‘ni “bor bo‘lish – idrok qilinish demakdir”. Berkli uchun barcha narsalar inson ongidagi sezgi va tasavvurlar yig‘indisidan iborat bo‘lib, ular Xudo tomonidan tartibga solingan “g‘oyalar majmui” sifatida mavjuddir.

Berkli materiya, substansiya va tashqi dunyoning mustaqil mavjudligini rad etib, faqat ruhlar va Xudo mavjudligini tan oladi. Unga ko‘ra, inson idrok qiladigan barcha narsa Xudoning ongida mavjud bo‘lgan g‘oyalarning ifodasidir. Shu tariqa u obyektiv reallikni to‘liq subyektiv idrok bilan bog‘laydi.

Ingliz faylasufi Devid Yum (1711–1776) ham Berkli singari substansiya haqidagi materialistik qarashlarga tanqidiy yondashadi. U moddiy va ma‘naviy substansiyaning real mavjudligini inkor etadi, biroq “substansiya g‘oyasi” mavjudligini tan oladi. Yumga ko‘ra, bu g‘oya inson ongidagi tasavvurlar va idroklar majmuasidan boshqa narsa emas. Ya‘ni substansiya tashqi reallik emas, balki psixologik tajriba natijasidir.

Yangi davr falsafasi bilish nazariyasining (gnoseologiyaning) shakllanishida tub burilish yasadi. Bu davrda ilmiy metod, bilishning asoslari va inson tajribasining roli markaziy muammoga aylandi. Falsafada haqiqiy bilimni aniqlash, uning manbai va mezonlarini belgilash asosiy vazifaga aylandi. Natijada gnoseologiyada ikki asosiy yo‘nalish – empirizm va ratsionalizm shakllandi.

Empirizm yo‘nalishining asoschisi Frensis Bekon hisoblanadi. U bilish jarayonida tajriba, kuzatish va eksperimentning hal qiluvchi ahamiyatini ta‘kidlaydi. Uning fikricha, barcha bilimlar tashqi dunyoni sezgi orqali idrok etish natijasida shakllanadi. Shu bilan birga, Bekon aqlning rolini ham inkor etmaydi, biroq uni tajribaga bo‘ysundiradi.

Bekon g‘oyalarni davom ettirgan Tomas Gobbs ham empirik-sensualistik yondashuvni rivojlantiradi. U bilishning boshlang‘ich nuqtasi sifatida sezgini oladi va fikrlashni tushunchalarni qo‘shish yoki ajratish jarayoni deb talqin qiladi. Uning qarashlarida matematik metod muhim o‘rin tutadi.

Jon Lokk esa inson ongini “bo‘sh taxta” (tabula rasa) sifatida tasvirlab, barcha bilimlar tajriba orqali shakllanishini ta‘kidlaydi. Biroq uning sezgi va tajriba

haqidagi qarashlaridagi ichki ziddiyatlar keyinchalik Berkli tomonidan subyektiv talqinga olib boriladi.

XVII asr ratsionalizmi esa Dekart, Spino‘za va Leybnis falsafasida o‘z ifodasini topadi. Rene Dekart bilimning asosini tashqi tajribadan emas, balki aql va ichki ishonchdan izlaydi. U intellektual intuisiya va deduksiya metodini asosiy bilish vositasi sifatida ko‘rsatadi. Uning mashhur “Men fikrlayman, demak, men mavjudman” g‘oyasi bilishning ishonchli boshlang‘ich nuqtasini ifodalaydi.

Spino‘za bilish jarayonini uch bosqichga ajratadi: hissiy tasavvur, aql orqali bilish va intuisiya. Uning fikricha, haqiqiy bilim eng yuqori bosqich – intuisiya orqali erishiladi.

Leybnis esa empirizm va ratsionalizmni uyg‘unlashtirishga harakat qiladi. U bilimlarni zaruriy va tasodifiy haqiqatlarga ajratadi. Zaruriy haqiqatlar aqlga tayanadi va ular mantiqiy, matematik hamda axloqiy tamoyillarni o‘z ichiga oladi. Tasodifiy haqiqatlar esa tajriba orqali aniqlanadi.

XVIII asr Yevropa falsafasida ontologik va gnoseologik qarashlar

XVIII asr Yevropa falsafasi XVII asrda shakllangan ilmiy-falsafiy g‘oyalarni davom ettirib, ularni yangi tarixiy sharoitda yanada rivojlantirdi. Bu davrda falsafa fan va ijtimoiy amaliyotda erishilgan natijalarni umumlashtirishga xizmat qildi. Ilmiy bilimlarning kengayishi va tabiatshunoslik yutuqlari falsafiy fikrning markaziga borliq, substansiya, harakat, makon va zamon kabi muammolarni olib chiqdi. Ayniqsa, insonning tabiat ustidan nazoratini kuchaytirish, tabiiy hodisalarning sabablarini anglash va ilmiy izoh berish g‘oyasi ustuvor yo‘nalishga aylandi.

Substansiya muammosi bu davr falsafasining eng muhim ontologik masalalaridan biri bo‘lib, unga turlicha yondashuvlar shakllandi. Bir tomondan, substansiya borliqning eng asosiy moddiy negizi sifatida tushunilsa, ikkinchi tomondan, u bilimning shakllanishi va idrok jarayonini izohlovchi gnoseologik kategoriya sifatida talqin qilindi.

Ontologik yondashuv va materialistik an‘ana

Ontologik qarashlarda substansiyani izohlashda Frensis Bekon muhim o‘rin tutadi. U moddiy dunyoni turli sifat va xususiyatlarning birikmasi sifatida tasvirlaydi. Uning fikricha, rang, og‘irlik, harorat, zichlik kabi xossalari materiyaning eng oddiy ko‘rinishlari bo‘lib, aynan shu xususiyatlarning turli kombinatsiyasi tabiatdagi xilma-xil jismlarni hosil qiladi. Shu bilan birga, Bekon “shakl” tushunchasini jismning ichki tuzilishi va harakat turi bilan bog‘lab, uni moddiy asosga ega deb qaraydi.

U makon va zamoni ham alohida mustaqil mavjudlik emas, balki materiyaning mavjudligi va harakat shakli bilan uzviy bog‘liq hodisa sifatida talqin qiladi. Vaqt uning nazarida moddiy jismlardagi o‘zgarishlar davomiyligini

ifodalovchi o'lov bo'lib, u harakat bilan bevosita bog'liqdir. Harakat esa materiyaning ajralmas va abadiy xususiyati sifatida qaraladi.

Bekon g'oyalarini tizimlashtirgan Tomas Gobbs esa yagona substansiya sifatida materiyani tan oladi. Unga ko'ra, barcha hodisalar, jarayonlar va jismlar aynan shu moddiy asosning turli ko'rinishlaridir. Gobbs materiyani miqdoriy jihatdan tahlil qiladi va uni geometrik xususiyatlar orqali tushuntirishga harakat qiladi. U sifat o'zgarishlarini emas, balki uzunlik, kenglik va hajm kabi ko'rsatkichlarni asosiy mezon sifatida oladi. Harakatni esa faqat mexanik siljish sifatida izohlaydi.

Dekart dualizmi va yangi falsafiy burilish

Bekon va Gobbs materialistik yo'nalishni rivojlantirgan bo'lsa, Rene Dekart falsafaga dualistik yondashuvni olib kirdi. U borliqni ikki mustaqil substansiyaga ajratadi: fikrlovchi (ruhiy) va ko'lamli (moddiy) substansiya. Bu ikki asos bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda parallel mavjud bo'lib, turli ilmiy yo'nalishlar tomonidan o'rganiladi.

Dekartning fikricha, inson tanasi mexanik qonunlarga bo'ysunuvchi murakkab tizim bo'lib, hayvonlar ham "tabiiy mashina" sifatida talqin qilinadi. Shu bilan birga, u olamning paydo bo'lishi va Quyosh tizimining shakllanishini tabiiy qonuniyatlar bilan izohlaydi. Harakatni esa jismlarning fazodagi ko'chishi sifatida tushunadi.

Spino'za monizmi va yagona substansiya g'oyasi

Dekart dualizmiga qarshi ravishda Barux Spino'za yagona substansiya haqidagi monistik ta'limotni ilgari suradi. U tabiat va Xudoni bir butun borliq sifatida ko'radi. Uning fikricha, yagona substansiya mavjud bo'lib, u ham fikrlash, ham ko'lamlilik atributlariga ega.

Spino'za tabiatni o'z-o'zini yaratuvchi tizim sifatida tasvirlaydi va harakatni tashqi kuch emas, balki tabiatning ichki zaruriyati deb hisoblaydi. Shu bilan birga, u deterministik qarashni ilgari surib, barcha hodisalar qat'iy sabab-oqibat zanjiri orqali yuz beradi, degan xulosaga keladi. Tasodif esa uning tizimida mustaqil hodisa sifatida inkor etiladi.

Leybnis monadologiyasi

Gottfrid Vilgelm Leybnis Spino'za g'oyalarini rivojlantirib, borliqni monadalar — bo'linmas ma'naviy birliklar orqali tushuntiradi. Monadalar fazoda joylashmaydi va moddiy emas, balki ruhiy tabiatga ega. Har bir monada o'z ichki faolligiga ega bo'lib, tashqi ta'sirga to'liq bog'liq emas.

Leybnis monadalarni turli darajalarga ajratadi: past darajadagi monadalar tabiatni, o'rta darajadagilari hayvonlarni, eng yuqori darajadagilari esa inson ongini ifodalaydi. Uning fikricha, har bir monada o'z rivojlanish maqsadiga ega bo'lgan mustaqil tizimdir.

Empirizm va gnoseologik qarashlar

XVII–XVIII asrlarda gnoseologiya, ya'ni bilish nazariyasi falsafaning markaziy muammolaridan biriga aylandi. Empirizm yo'nalishi Frensis Bekon tomonidan asos solinib, Tomas Gobbs va Jon Lokk tomonidan rivojlantirildi. Bu yo'nalish bilishning asosini tajriba va sezgi tashkil etadi, degan g'oyaga tayanadi.

Lokk inson ongini "to'za doska" sifatida tasvirlab, barcha bilimlar tajriba orqali shakllanishini ta'kidlaydi. U "birlamchi sifatlar" va "ikkilamchi sifatlar"ni ajratadi: birinchisi obyektiv xususiyatlar, ikkinchisi esa inson idrokining mahsuli sifatida talqin qilinadi.

Ratsionalistik yo'nalishda esa Dekart, Spino'za va Leybnis kabi faylasuflar aqlni bilishning asosiy manbai deb hisoblaydi. Dekart shubha metodini qo'llab, "Men fikrlayapman, demak, mavjudman" degan mashhur xulosaga keladi. Spino'za intuitiv va aqliy bilishni eng yuqori daraja deb bilsa, Leybnis haqiqatlarni zaruriy va tasodifiy turlarga ajratadi.

XVIII asr falsafasi Ma'rifat davri sifatida tarixga kirib, ilmiy bilimlarni keng ommaga yetkazish, ijtimoiy ongni rivojlantirish va an'anaviy diniy dogmalarga tanqidiy yondashish bilan ajralib turadi. Bu davrda falsafa jamiyat taraqqiyotining muhim omiliga aylandi.

Fransuz ma'rifatchilari Volter, Russo, Didro, Gelvesiy va Golbax kabi mutafakkirlar materializm va ateizm g'oyalarini rivojlantirib, jamiyat, davlat va inson erkinligi masalalarini yangi darajaga olib chiqdi. Ayniqsa, "Ensiklopediya" atrofida birlashgan olimlar ilm-fanni keng targ'ib qildilar.

Ontologik qarashlarda Lametri, Golbax va Didro kabi faylasuflar materiyani yagona asos sifatida talqin qilib, tabiatni o'z-o'zidan mavjud va rivojlanuvchi tizim sifatida ko'rsatdilar. Ularning fikricha, barcha hodisalar zaruriyatga asoslanadi va sabab-oqibat qonuniyatiga bo'ysunadi.

Denis Didro falsafasi va fransuz materializmi

Denis Didro (1713–1784) o'zining "Materya va harakatning falsafiy prinsiplari", "Tabiatni tushuntirish haqidagi mulohazalar" hamda "D'Alambarning tushi" kabi asarlarida subyektiv idealizmga keskin qarshi chiqadi va borliqning yangi materialistik talqinini ishlab chiqadi. Uning falsafasida asosiy g'oya shundan iboratki, mavjud bo'lgan barcha narsa moddiy tabiatga ega bo'lib, moddiylikdan tashqarida hech qanday reallik mavjud emas.

Didro dunyoni doimiy harakat va o'zgarish jarayonida deb tasvirlaydi: borliq uzluksiz ravishda paydo bo'lish va yo'qolish holatida turadi. Har bir lahzada tabiatda bir shakl tug'ilib, boshqasi yo'qoladi. Shu ma'noda, u dunyoni statik emas, balki doimiy dialektik jarayon sifatida tushuntiradi. Uning fikricha, boshqa bir "olam" yoki alohida metafizik reallik mavjud emas va bo'lishi ham mumkin emas.

Didro qarashlarida dialektik elementlar sezilarli o‘rin egallaydi. U materiyani faqat passiv substansiya sifatida emas, balki faol rivojlanuvchi tizim sifatida ko‘radi. Uning gilosozizmga yaqin g‘oyasiga ko‘ra, butun materiya ma‘lum darajada sezish xususiyatiga ega. Biroq u bu xususiyatni ikki ko‘rinishga ajratadi: “passiv sezuvchanlik” va “faol sezuvchanlik”. Faol sezuvchanlik faqat murakkab tuzilgan, yuqori darajada tashkil topgan materiyada namoyon bo‘ladi.

Fransuz materialistlari tabiatdagi tirik va notirik dunyo o‘rtasidagi keskin chegaralarni yumshatishga harakat qildilar. Ularning yondashuvida inson, hayvonot va o‘simlik dunyosi yagona tabiiy tizimning turli shakllari sifatida talqin qilinadi.

Gnoseologiya va bilish nazariyasi

Didro, Golbax, Lametri, Gelvesiy va Kondilyak ijodida gnoseologik masalalar ontologiya bilan bir qatorda muhim o‘rin egallaydi. Ularning fikricha, insonning ichki (ruhiy) va tashqi (tabiiy) dunyosi bilish jarayonining asosiy manbai hisoblanadi. Bu dunyolarni anglash mumkin va inson bilimining cheklanganligi tarixiy rivojlanish bosqichi bilan bog‘liq.

Fransuz materialistlari bilish jarayonida sezgi va aqlning o‘zaro bog‘liqligini alohida ta’kidlaydilar. Sezgilarda tashqi dunyo haqida ma’lumot bersa, aql bu ma’lumotlarni tahlil qilib, ularning to‘g‘riligini tekshiradi. Shuning uchun ham sezgi va aql bir-biridan ajralgan holda to‘liq bilim bera olmaydi. Agar aql sezgilardan uzilib qolsa, bilish jarayoni noto‘g‘ri yo‘lga kiradi; aksincha, sezgi aql nazoratisiz qolsa, u ham ishonchsiz bo‘lib qoladi.

Bilish metodlari sifatida kuzatish va tajriba (eksperiment) asosiy o‘rin tutadi. Ular tafakkur, xulosa chiqarish va tushunish jarayonlarini rivojlantiruvchi muhim omillardir.

Kondilyak va sezgi nazariyasi

Fransuz materialistik maktabi rivojida Etien Bonno de Kondilyak (1714–1780)ning gnoseologik qarashlari alohida ahamiyatga ega. U Jon Lokkning empirizm va sensualizm g‘oyalarini yanada izchil shaklga keltirishga harakat qilib, “Insonga oid bilimlar kelib chiqishi”, “Sezgilarda haqida risola” va boshqa asarlarida bilishning to‘liq sezgi asosiga qurilgan nazariyasini ishlab chiqadi.

Kondilyakning fikricha, inson tug‘ilganda nafaqat bilimga, balki hatto to‘liq sezish qobiliyatiga ham ega bo‘lmaydi. Barcha bilim va qobiliyatlar tajriba orqali shakllanadi. Sezgi dastlab oddiy reaksiya sifatida paydo bo‘lib, u zavq va og‘riqni farqlash orqali shakllanadi. Keyinchalik bu sezgilarda xotirada saqlanib, murakkab psixik jarayonlarga asos bo‘ladi.

U fikrlash jarayonini uzluksiz rivojlanish sifatida tushuntiradi: avval istak va sezgi, keyin xotira, so‘ngra taqqoslash, tahlil va xulosa chiqarish shakllanadi. Kondilyak g‘oyalarining muhim jihati shundaki, u tasavvurlarni mustaqil, tashqi reallikdan ajralgan hodisa sifatida emas, balki real tajriba natijasi sifatida ko‘radi.

Nemis klassik falsafasiga o'tish

XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida Yevropa falsafasida yangi bosqich — nemis klassik falsafasi shakllandi. Uning yirik vakillari Immanuil Kant, Fixte, Shelling, Gegel va Feyerbax hisoblanadi.

Bu davr ijtimoiy va siyosiy ziddiyatlarning kuchayishi, inqiloblar va urushlar, shuningdek, jamiyat ongidagi keskin o'zgarishlar bilan tavsiflanadi. Shu sababli falsafa faqat aqlni ulug'lash bilan cheklanmay, balki uning imkoniyatlari va chegaralarini aniqlash vazifasini ham o'z zimmasiga oldi.

Nemis klassik falsafasi diniy e'tiqod, axloq, bilim va san'at o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur tahlil qilishga intildi. Bu yo'nalishda haqiqat, ezgulik, e'tiqod va go'zallik o'zaro uzviy aloqada bo'lgan yagona tizim sifatida qaraladi.

Immanuil Kant (1724–1804) nemis klassik falsafasining eng yirik asoschisi sifatida falsafa tarixida alohida o'rin egallaydi. Uning ilmiy-falsafiy tizimi o'z davrida mavjud bo'lgan empirizm va ratsionalizm o'rtasidagi qarama-qarshilikni yangi bosqichga olib chiqib, bilish jarayonini tubdan yangicha talqin qilgan. Kant falsafasi nafaqat gnoseologiya, balki ontologiya, axloq, estetika va din falsafasini ham qamrab olgan murakkab tizim bo'lib, unda inson aqli imkoniyatlari va chegaralari markaziy muammo sifatida tahlil qilinadi.

Kantning asosiy falsafiy qarashlari uchta yirik asarda ifodalangan: “Sof aql tanqidi” (1781), “Amaliy aql tanqidi” (1788) va “Mulohaza yuritish qobiliyatining tanqidi” (1790). Ushbu asarlar falsafada “tanqidiy falsafa” deb ataluvchi yangi yo'nalishni shakllantirdi. Bundan tashqari, “Sof aql chegaralarida din” (1793) asari Kantning din va axloq masalalariga munosabatini chuqurroq yoritadi va uning falsafiy tizimini yakunlovchi bosqich hisoblanadi.

Kantning gnoseologik ta'limoti bilish jarayonini uch asosiy bosqichga ajratadi. Birinchi bosqich — hissiy bilish (senzitivlik) bo'lib, bu bosqichda inson tashqi dunyodan kelayotgan ta'sirlarni sezgilar orqali qabul qiladi. Bu bosqichda fazo va vaqt aprior shakllar sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni ular tajriba natijasi emas, balki bilishning boshlang'ich shartlaridir. Shu sababli Kantga ko'ra, inson dunyoni hech qachon “o'z holicha” emas, balki fazo va vaqt shakliga solingan ko'rinishda idrok etadi.

Ikkinchi bosqich — idrok (verstand) bosqichi bo'lib, unda sezgi orqali olingan materiallar ong tomonidan tartibga solinadi va umumlashtiriladi. Bu jarayonda Kant tomonidan ishlab chiqilgan kategoriyalar tizimi asosiy rol o'ynaydi. Kategoriyalar — bu tajribadan mustaqil bo'lgan, ongga xos aprior tushunchalar bo'lib, ular yordamida inson hodisalarni sabab-oqibat, birlik-ko'plik, zarurat-imkoniyat kabi munosabatlarda tushunadi. Shu bois ilmiy bilim faqat empirik kuzatuv emas, balki aqliy strukturalar bilan birlashgan tizim sifatida shakllanadi.

Uchinchi bosqich — sof aql (vernunft) bosqichi bo‘lib, u inson tafakkurining eng yuqori darajasi hisoblanadi. Aql tajriba chegarasidan chiqib, butun borliqni qamrab oluvchi umumiy g‘oyalarni yaratadi. Kant bu g‘oyalarni “transsendental g‘oyalar” deb ataydi. Ular orasida Xudo, ruh va dunyoning yaxlitligi kabi tushunchalar mavjud. Biroq Kantga ko‘ra, bu g‘oyalar tajriba orqali tasdiqlanmaydi va shu sababli nazariy bilim darajasida qat’iy isbotlanishi mumkin emas.

Kant sof aqlning imkoniyatlarini tahlil qilar ekan, uning ichki ziddiyatlarga olib kelishini ham ko‘rsatadi. Masalan, dunyo cheklimi yoki cheksizmi, hamma narsa sababiy zaruratga bo‘ysunadimi yoki erkinlik mavjudmi kabi savollar aqlni antinomiyalarga olib keladi. Bu holat Kant nazarida aqlning zaifligi emas, balki uning tajriba chegarasidan tashqariga chiqishga urinishining tabiiy natijasidir.

Shu bilan birga, Kant sof aqlni inkor etmaydi. Aksincha, u sof aql g‘oyalarini inson bilishini tartibga soluvchi, yo‘naltiruvchi reguliyativ tamoyillar sifatida talqin qiladi. Bu g‘oyalar bevosita bilim bermasa-da, ilmiy izlanishlarga yo‘nalish beradi va tafakkurni yaxlit tizimga keltiradi. Shu jihatdan sof aql g‘oyalari inson uchun ideal yo‘nalish vazifasini bajaradi.

Kant falsafasida “narsa o‘zida” (noumen) va “biz uchun narsa” (fenomen) o‘rtasidagi farq markaziy ahamiyatga ega. Fenomenlar — bu inson ongida shakllangan, tajriba va aprior shakllar orqali idrok etilgan hodisalardir. Noumen esa inson bilish doirasidan tashqarida qoladigan, ya’ni bevosita anglab bo‘lmaydigan borliq mohiyatidir. Shu bois Kantning fikricha, inson ilmiy bilim orqali faqat fenomenlar dunyosini bilishi mumkin.

Kant gnoseologiyasining eng muhim jihatlaridan biri uning “kopernikcha burilish” deb ataluvchi yondashuvidir. Unga ko‘ra, bilish jarayonida obyekt subyektga moslashmaydi, aksincha subyekt obyektning o‘z bilish shakllariga mos ravishda idrok etadi. Bu yondashuv an’anaviy falsafadagi passiv biluvchi subyekt tushunchasini inkor etib, bilishni faol konstruktiv jarayon sifatida talqin qiladi.

Kantning axloqiy falsafasi ham uning gnoseologik qarashlari bilan uzviy bog‘liqdir. U amaliy aqlni inson xulq-atvorini belgilovchi asosiy kuch sifatida ko‘radi. Amaliy aqlning markazida “kategorik imperativ” turadi, ya’ni inson harakati shunday bo‘lishi kerakki, u umumiy qonunga aylana olsun. Bu tamoyil axloqiy erkinlik va mas’uliyat g‘oyasini asoslaydi.

Shuningdek, Kant din masalasiga ham o‘ziga xos yondashadi. U Xudoning mavjudligini nazariy jihatdan isbotlab bo‘lmashligini tan oladi, biroq axloqiy tartibni saqlash uchun Xudo g‘oyasi zaruriy reguliyativ tushuncha ekanini ta’kidlaydi. Shu tariqa din nazariy bilim emas, balki axloqiy e’tiqod darajasida talqin qilinadi.

Umuman olganda, Kant falsafasi yangi davr falsafasida burilish yasab, bilish nazariyasini butunlay yangi asosga qo‘ydi. U empirizm va ratsionalizmni sintez qilishga harakat qildi, inson aqlining imkoniyatlarini chuqur tahlil qildi va falsafani

subyekt-obyekt munosabatini o'rganuvchi mustaqil fan sifatida shakllantirdi. Shu sababli Kantning falsafasi keyingi nemis klassik falsafasi, xususan Fihte, Shelling va Gegel ta'limotlari uchun metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Biluvchi subyekt – bu muayyan individ emas, balki insonning bilish qobiliyatlari va bilim manbalarinigina o'zida mujassamlashtiruvchi qandaydir mavxum tasavvur. Inson ongida mavjud bo'lgan mazkur qobiliyatlar majmui unga o'zini qurshagan dunyoni sezgilar va aqlning aprior shakllari yordamida tartibga solishga yordam beradi. Bu inson individual, shaxsiy xususiyatlarga ega emas, degan ma'noni anglatmaydi, biroq ular bilish jarayonida yetakchi rol o'ynamasligi kerak.

Immanuel Kant (1724–1804) nemis klassik falsafasining eng yirik vakili bo'lib, uning g'oyalari falsafa tarixida tub burilish yasagan. Kantning qarashlari “kopernikcha inqilob” sifatida talqin qilinadi, chunki u bilish jarayonida asosiy faol rolni tashqi obyektga emas, balki inson ongiga — subyektga yuklaydi. Uning fikricha, inson dunyoni qanday bo'lsa shunday emas, balki o'z bilish shakllari orqali qayta qurilgan holda idrok etadi. Shu sababli Kant falsafasi gnoseologiyada yangi bosqichni boshlab berdi va bilish nazariyasini butunlay yangi yo'nalishga burdi. Uning asosiy asarlari — “Sof aql tanqidi”, “Amaliy aql tanqidi”, “Mulohaza yuritish qobiliyatining tanqidi” hamda “Sof aql chegaralarida din” — insonning bilish imkoniyatlari, axloqiy erkinligi va estetik ongini tizimli tahlil qiladi.

Kantga ko'ra, bilish jarayoni uzluksiz va murakkab tuzilishga ega bo'lib, u sezgi, idrok va aql bosqichlaridan iborat. Sezgi bosqichida inson tashqi dunyodan kelayotgan ta'sirlarni qabul qiladi va ular hali tartibga solinmagan, bevosita hissiy material sifatida ongga kiradi. Bu bosqichda bilim hali shakllanmagan bo'ladi, faqat tajriba materiallari to'planadi. Idrok bosqichida esa ong bu materiallarni tartibga soladi, ularni tushunchalarga aylantiradi va umumlashtirish jarayonini amalga oshiradi. Kant idrok faoliyatini kategoriyalar bilan bog'laydi va bu kategoriyalar tajribadan oldin mavjud bo'lgan apriori shakllar ekanligini ta'kidlaydi. Aql bosqichi esa eng yuqori daraja bo'lib, u umumiy g'oyalarni shakllantiradi va borliq, Xudo, ruh, erkinlik kabi eng yirik falsafiy muammolarni ko'taradi, biroq Kant fikricha, bu darajada inson tajriba chegarasidan chiqib ketgani uchun aniq va qat'iy bilimga erisha olmaydi.

Kant bilish nazariyasining markaziy g'oyalaridan biri apriori va aposteriori bilimlar farqidir. Aposteriori bilim tajriba orqali hosil bo'ladi, apriori bilim esa tajribadan oldin mavjud bo'lib, inson ongining ichki tuzilishiga tegishlidir. Makon va vaqt ham Kant tomonidan aynan apriori shakllar sifatida talqin qilinadi. Makon tashqi sezgining, vaqt esa ichki sezgining shakli sifatida insonning barcha tajribasini tartibga soladi. Shu sababli inson dunyoni bevosita emas, balki makon va vaqt orqali

“filtrlab” idrok etadi, ya’ni bizning bilishimiz har doim ong shakllari bilan vositalangan bo’ladi.

Kant falsafasida yana bir muhim tushuncha “narsa o’zida” va “biz uchun narsa” o’rtasidagi farqdir. “Biz uchun narsa” inson sezgi va idroki orqali biladigan hodisalar dunyosini anglatadi, ya’ni fenomenlar olamidir. “Narsa o’zida” esa obyektlarning bizdan mustaqil, ichki mohiyatini bildiradi, lekin inson uni bevosita bilishga qodir emas. Shu sababli Kantning xulosasiga ko’ra, inson bilimi doimo cheklangan va nisbiy bo’lib qoladi, chunki u faqat hodisalar dunyosi bilan ishlaydi, mohiyatni esa to’liq ochib bera olmaydi.

Kant sof aqlni tahlil qilar ekan, uning muhim muammolaridan biri sifatida antinomiyalarni ko’rsatadi. Bu shuni anglatadiki, aql o’z-o’ziga zid bo’lgan xulosalarga kelishi mumkin: masalan, dunyo cheklimi yoki cheksizmi, erkinlik mavjudmi yoki hamma narsa zaruratga bo’ysunadimi, Xudo bormi yoki yo’qmi kabi savollarda aql bir vaqtning o’zida ikkita qarama-qarshi, lekin mantiqan asosli javoblar ishlab chiqishi mumkin. Kant buni aqlning imkoniyatlari chegaralanganligi bilan izohlaydi va bu savollar tajriba doirasidan tashqarida ekanligini ta’kidlaydi.

Kantning eng katta falsafiy yutug’i shundaki, u bilish jarayonini passiv aks ettirish emas, balki faol ijodiy jarayon sifatida tushuntiradi. Uning fikricha, ong tashqi dunyoni oddiy ko’zgudek aks ettirmaydi, balki sezgi va idrokning apriori shakllari yordamida uni ma’lum tartibga soladi va qayta quradi. Shu bois inson bilimi har doim faol subyektiv ishtirok natijasidir. Kant bu jarayonni rassom ijodiga o’xshatadi: rassom dunyoni shunchaki ko’chirmaydi, balki uni o’z ichki tasavvuri va uslubi orqali qayta yaratadi.

Shu bilan birga, Kant inson aqlining imkoniyatlari cheklanganligini ham ta’kidlaydi. Uning fikricha, falsafa insonni ortiqcha illyuziyalardan, ya’ni o’z imkoniyatlarini haddan tashqari kengaytirishdan ogohlantirishi kerak. Aql o’z chegarasini bilishi lo’zim, chunki u tajriba doirasidan tashqarida aniq bilim bera olmaydi. Biroq bu holat Xudo, ruh va erkinlik kabi tushunchalarni inkor etmaydi, balki ularni ilmiy bilish emas, balki amaliy aql va e’tiqod sohasiga kiritadi. Shu tariqa Kant nazariy aql va amaliy aqlni ajratadi va axloqiy tamoyillarni inson erkinligi va vijdon bilan bog’laydi.

XX–XXI asr falsafasi G’arb tafakkurining eng murakkab va rang-barang davrini tashkil etadi. XIX asr oxirlaridan boshlab Yevropa falsafasida boshlangan o’zgarishlar XX asrga kelib klassik falsafadan noklassik falsafaga o’tish jarayonini yakunladi. Bu davr falsafasi yagona bir yo’nalishdan iborat emas, balki bir-biriga zid va turli asosga ega bo’lgan ko’plab oqimlar majmuasi sifatida shakllandi. Noklassik falsafaning umumiy xususiyati shundaki, unda an’anaviy metafizik tizimlardan vo’z kechish, ilmiy tafakkur bilan falsafiy tahlilni qayta bog’lash hamda inson ongining turli shakllarini chuqurroq o’rganishga intilish kuchaydi.

Bu davrda falsafiy yo‘nalishlarni shartli ravishda bir nechta asosiy guruhlarga ajratish mumkin. Birinchi guruhga ssiyentistik tendensiya kiradi. Bu yo‘nalish falsafani qat’iy ilmiy asosga yaqinlashtirish, uni ijtimoiy fanlar darajasiga tushirish va dunyoqarashga oid metafizik muammolardan xalos qilish g‘oyasini ilgari suradi. Ssiyentizmning eng muhim ifodasi sifatida po‘zitivizm va uning keyingi shakllari namoyon bo‘ladi. Bu yondashuv ilmiy bilimni yagona haqiqiy bilim shakli deb hisoblaydi va falsafani faqat ilmiy natijalarni tahlil qiluvchi faoliyat sifatida talqin qiladi.

Ikkinchi yo‘nalish antissiyentistik va ko‘pincha irratsionalistik tendensiya bo‘lib, u ilm-fan inson hayotining barcha muammolarini hal eta olmasligi, ba‘zan esa ijtimoiy va ma‘naviy inqiro‘zlarga ham sabab bo‘lishi mumkinligini ta’kidlaydi. Bu oqim tarafdorlari insonning ichki tajribasi, hayotiy kechinmalari va irratsional bilish shakllariga alohida e‘tibor qaratadilar. Shu asosda hayot falsafasi, ekzistensializm va germenevtika kabi yo‘nalishlar rivojlandi. Ular inson mavjudligining ma‘nosi, erkinlik, qo‘rquv, tanlov va mas‘uliyat kabi masalalarni markazga qo‘yadi.

Uchinchi yo‘nalish mavhum-metafizik tendensiya bo‘lib, falsafani borliqning eng chuqur asoslarini ochib beruvchi “mutlaq fan” sifatida talqin qiladi. Bu yondashuv falsafani alohida, boshqa fanlarga tobe bo‘lmagan mustaqil bilim tizimi sifatida ko‘radi. Unga yaqin bo‘lgan diniy-falsafiy oqimlar ham mavjud bo‘lib, ular borliqni ilohiy asos bilan bog‘lashga intiladi. Shu bilan birga, fenomenologiya ham shu guruhga yaqin turadi, chunki u ongning sof tuzilishini tahlil qilish orqali haqiqatni anglashga harakat qiladi.

XX asr falsafasining eng muhim va keng tarqalgan yo‘nalishlaridan biri po‘zitivizmdir. Positivizm ilmiy bilimni tahlil qilish va uni an’anaviy metafizikadan ajratish g‘oyasiga asoslanadi. Po‘zitivizmning asosiy maqsadi “ijobiy bilim”ni aniqlash, ya’ni faqat tajriba va ilmiy dalillar bilan tasdiqlanadigan bilimlarni haqiqiy deb qabul qilishdir. Uning asoschisi fransuz mutafakkiri Auguste Comte hisoblanadi. U fanlarning vazifasini “nima uchun?” degan metafizik savollarga javob izlashda emas, balki “qanday?” degan amaliy va tasviriy savollarga javob berishda ko‘rgan. Shu sababli fan hodisalarni tushuntirishdan ko‘ra ularni tavsiflashga yo‘naltirilishi kerak, degan g‘oya ilgari suriladi.

Keyingi bosqichda po‘zitivizm empiriokrititsizm shaklini oldi. Empiriocriticism XIX–XX asrlar chegarasida shakllanib, tajribani “metafizik qo‘shimchalardan to‘zalash” g‘oyasini ilgari surdi. Bu yo‘nalish vakillari, xususan Ernst Mach va Richard Avenarius, dunyoni sezgilar majmui sifatida talqin qilib, moddiylik tushunchasini ikkinchi darajaga surib qo‘ydilar. Ularning fikricha, tajriba asosida faqat sezgi elementlari mavjud bo‘lib, ular inson ongida turli

kombinatsiyalar hosil qiladi. Shu bilan empiriokrititsizm ko‘p jihatdan subyektiv idealizmga yaqinlashib ketdi.

XX asrda po‘zitivizmning keyingi shakli — nepo‘zitivizm shakllandi. Logical Positivism ilmiy nazariyalarning mantiqiy tuzilishi va ularning haqiqat mezonlarini o‘rganishga e‘tibor qaratdi. Bu yo‘nalish vakillari — Karl Popper, Thomas Kuhn va boshqalar — ilmiy bilimni tekshirishning turli mezonlarini ishlab chiqdilar.

Nepo‘zitivizmدا verifikatsiya tamoyili asosiy o‘rin tutadi. Bu tamoyilga ko‘ra, faqat tajribada tekshirilishi mumkin bo‘lgan mulohazalar ilmiy va haqiqiy hisoblanadi. Agar biror g‘oya empirik yo‘l bilan tasdiqlanmasa, u ilmiy ahamiyatga ega emas deb qaraladi. Keyinchalik falsifikatsiya tamoyili ham ishlab chiqildi, unga ko‘ra ilmiy nazariya uni rad etish mumkin bo‘lgan tajriba bilan sinovdan o‘tishi kerak. Bu yondashuv ilmiy bilimning doimiy rivojlanishini va yangilanishini ta‘minlaydi.

Shu bilan birga, XX–XXI asr falsafasi an‘anaviy metafizik tizimlardan uzoqlashgan holda, ilmiy tahlil, til, ong, ekzistensiya va madaniyat muammolariga chuqurroq kirib bordi. Bu davr falsafasi insonni nafaqat biluvchi subyekt, balki murakkab ijtimoiy va ma‘naviy mavjudot sifatida tahlil qilishga yo‘naltirilganligi bilan ajralib turadi.

XX–XXI asr G‘arb falsafasi o‘zidan oldingi davrlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lsa-da, mazmun va metod jihatdan tubdan yangilangan bosqich hisoblanadi. XIX asr oxirlarida boshlangan ilmiy-texnik taraqqiyot, sanoatlashuv, jamiyatning murakkablashuvi va ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishi falsafiy tafakkurga ham bevosita ta‘sir ko‘rsatdi. Natijada falsafa an‘anaviy metafizik tizimlardan asta-sekin uzoqlashib, ko‘proq tahliliy, metodologik va inson tajribasiga yo‘naltirilgan shakllarga o‘ta boshladi. Shu asosda noklassik falsafa deb ataluvchi yangi davr falsafiy tafakkur shakllandi.

Bu davr falsafasining muhim xususiyatlaridan biri uning bir markazga ega emasligi, ya‘ni yagona tizim sifatida emas, balki turli yo‘nalishlar va oqimlar majmuasi sifatida rivojlanishidir. Har bir oqim falsafaning vazifasini o‘zicha talqin qiladi: ayrimlari uni ilmiy bilimni tahlil qilish vositasi deb bilsa, boshqalari inson mavjudligining ma‘nosi, ong, til va madaniyat muammolarini asosiy o‘ringa qo‘yadi. Shu sababli XX–XXI asr falsafasi ko‘p qatlamli va murakkab intellektual maydon sifatida shakllangan.

Mazkur davr falsafasida ssiyentizm va antissiyentizm o‘rtasidagi qarama-qarshilik alohida o‘rin tutadi. Ssiyentistik yo‘nalish falsafani tabiiy va aniq fanlarga yaqinlashtirishga, uni faqat ilmiy metodologiya darajasiga tushirishga intiladi. Bu qarashda falsafa umumiy dunyoqarash masalalarini emas, balki ilmiy bilimning tuzilishi, mantiqi va ishonchliligini tahlil qilish bilan shug‘ullanishi kerakligi ta‘kidlanadi. Bunga qarshi ravishda antissiyentistik oqimlar esa ilm-fan inson

hayotini to‘liq tushuntirib bera olmasligini, uning hissiy, ekzistensial va ma’naviy tomonlari ham muhimligini asoslaydi. Shu sababli ekzistensializm, hayot falsafasi va hermenevtika kabi yo‘nalishlar inson tajribasining ichki mazmuniga alohida e’tibor qaratadi.

Shu davrda metafizik yondashuv ham butunlay yo‘qolib ketmaydi, balki yangi shaklda davom etadi. Diniy falsafa, fenomenologiya va ayrim ontologik konsepsiyalar borliqni chuqur, tajribadan tashqaridagi asoslar orqali tushuntirishga urinadi. Ayniqsa fenomenologiya ongni sof holatda tahlil qilish orqali inson tajribasining ichki strukturasi ochishga intiladi.

Po‘zitivizm XX asr falsafasining eng muhim boshlang‘ich yo‘nalishlaridan biri sifatida ilmiy bilimni asosiy mezon sifatida qabul qiladi. Uning asoschisi hisoblangan Auguste Comte fanlarni ierarxik tizimda ko‘rib chiqib, falsafaning vazifasi faqat ilmiy bilimlarni umumlashtirishdan iborat deb hisoblaydi. Bu yondashuvda falsafa alohida mustaqil metafizik tizim emas, balki fanlar uchun metodologik yordamchi vosita sifatida tushuniladi. Po‘zitivizmga ko‘ra, “nima uchun?” degan savoldan ko‘ra “qanday?” degan savol muhimroqdir, chunki fan hodisalarni tushuntirishdan ko‘ra ularni tasvirlash va qonuniyatlarini aniqlashga intiladi.

Keyingi bosqichda empiriokrititsizm rivojlanib, tajriba tushunchasini yanada chuqurroq psixologik va gnoseologik asosda talqin qiladi. Ernst Mach va Richard Avenarius fikricha, dunyo haqidagi barcha bilimlar sezgi tajribasidan boshlanadi. Ular “tajriba elementlari” tushunchasini kiritib, tashqi dunyoni bevosita moddiy borliq sifatida emas, balki sezgi majmui sifatida tushuntirishga harakat qiladilar. Bu yondashuv falsafani subyektiv tajriba tomon yaqinlashtirib, klassik materialistik qarashlardan uzoqlashtirishga olib keladi.

Neopo‘zitivizm XX asrning 20–40-yillarida shakllanib, Vena doirasi vakillari orqali keng tarqaladi. Bu yo‘nalish ilmiy bilimning mantiqiy tuzilishini tahlil qilishni asosiy vazifa sifatida belgilaydi. Rudolf Karnap, Morits Shlik va boshqa faylasuflar metafizikani ilmiy jihatdan tekshirib bo‘lmaydigan soha sifatida rad etadilar. Ularning fikricha, faqat verifikatsiya tamoyiliga javob beradigan, ya’ni tajribada tasdiqlanishi mumkin bo‘lgan fikrlargina ilmiy hisoblanadi. Shu bilan birga, bu yondashuv ilmiy tilni aniqlashtirish va mantiqiy jihatdan tartibga solishga katta hissa qo‘shdi.

Biroq vaqt o‘tishi bilan verifikatsiya tamoyilining o‘zi ham tanqidga uchradi, chunki ko‘plab ilmiy nazariyalar bevosita tajribada to‘liq tekshirib bo‘lmaydi. Masalan, kosmologiya, kvant fizika yoki nazariy matematika sohalarida verifikatsiya har doim ham to‘liq ishlamaydi. Shu sababli neopo‘zitivizm asta-sekin o‘z ta’sirini yo‘qota boshladi va uning o‘rnini postpo‘zitivizm egalladi.

Postpozitivizm ilmiy bilimni statik emas, balki dinamik jarayon sifatida tahlil qiladi. Karl Popper ilmiy bilimni inkor etish (falsifikatsiya) tamoyili orqali rivojlantirish mumkinligini ilgari suradi. Uning fikricha, ilmiy nazariya mutlaq haqiqat emas, balki vaqtinchalik gipoteza bo'lib, u doimiy ravishda sinovdan o'tadi. Tomas Kun esa ilmiy inqiloblar konsepsiyasini ishlab chiqib, fan taraqqiyoti "paradigma almashinuvi" orqali sodir bo'lishini ko'rsatadi. Imre Lakatos va Pol Feyerabend esa ilmiy metodning qat'iy yagona shakli yo'qligini ta'kidlab, ilmiy bilishning ko'p variantli ekanini asoslaydi.

XX asr falsafasining yana bir yirik yo'nalishi strukturalizmdir. Bu yo'nalish til, madaniyat, mifologiya, adabiyot va ijtimoiy tizimlarni chuqur tuzilmalar asosida tushuntirishga harakat qiladi. Ferdinand de Sossyur lingvistika sohasida tilni belgilar tizimi sifatida talqin qilib, strukturalizmga asos yaratadi. Keyinchalik Klod Levi-Stross antropologiyada, Roland Bart adabiyotshunoslikda bu g'oyalarni rivojlantiradi. Strukturalistlar uchun asosiy narsa tashqi ko'rinish emas, balki uning ortidagi barqaror munosabatlar tizimidir.

Strukturalizmga ko'ra, har qanday hodisa o'z-o'zidan emas, balki ma'lum struktura ichida mavjud bo'ladi. Shu sababli bir hodisani tushunish uchun uni o'sha tizimdagi boshqa elementlar bilan bog'liq holda tahlil qilish zarur. Bu yondashuv ijtimoiy va gumanitar fanlarga aniq fanlar metodologiyasini yaqinlashtirishga harakat qildi.

Poststrukturalizm esa strukturalizmning qat'iylik va barqarorlik g'oyalarini tanqid qiladi. Jak Derrida "dekonstruksiya" usulini ilgari surib, matn va ma'no doimiy o'zgaruvchan ekanini ko'rsatadi. Mishel Fuko esa bilim va hokimiyat o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilib, har qanday bilim ijtimoiy kuchlar bilan bog'liq ekanini asoslaydi. Gilles Delez esa falsafani harakat, o'zgarish va ko'plik falsafasi sifatida talqin qiladi.

Poststrukturalizmda markaziy tushunchalar barqaror emas, ma'no doimiy ravishda kontekstga qarab o'zgaradi. Shu sababli an'anaviy falsafadagi "mohiyat-hodisa", "subyekt-obyekt", "sabab-oqibat" kabi qarama-qarshiliklar qat'iy ahamiyatini yo'qotadi va nisbiylik kuchayadi. Subyekt ham tayyor va mustaqil mavjudlik emas, balki til, madaniyat va ijtimoiy munosabatlar ichida shakllanadigan jarayon sifatida qaraladi.

Shu nuqtai nazardan, XX–XXI asr falsafasi bir-biriga zid bo'lgan ko'plab yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Bir tomondan ilmiylik va mantiqiylikni ustun qo'yuvchi oqimlar mavjud bo'lsa, ikkinchi tomondan insonning ichki dunyosi, erkinligi va ma'naviy tajribasini markazga qo'yuvchi yo'nalishlar ham rivojlangan. Shu tariqa zamonaviy falsafa yagona tizim emas, balki murakkab, ko'p qatlamli va doimiy rivojlanib boruvchi tafakkur maydoni sifatida shakllangan.

Mavzularga doir testlar

1. "Falsafa" soʻzining maʼnosini aniqlang

- A. "bilimni sevish"
- B. "ilmni sevish"
- *S. "donishmandlikni sevish"
- D. "bahs-munozarani sevish"

2. "Falsafa" atamasi qachon paydo boʻlgan?

- A. mil.avv.VIII-IV asrlarda
- * B. mil.avv.VII-III asrlarda
- S. mil.avv.VI-II asrlarda
- D. mil.avv.V-I asrlarda

3. "Falsafa" atamasini birinchi boʻlib qaerda va kim ishlatgan?

- A. Qadimgi Hindistonda, Vardxamana
- B. Qadimgi Xitoyda, Lao-si
- * S. Qadimgi Yunonda, Pifagor
- D. Qadimgi Rimda, Lukresiy Kar

4. Abu Nasr Forobiy "Falsafa" soʻzini qanday talqin qilgan?

- *A. "hikmatni qadrlash"
- B. "olam sirlarini bilish"
- S. "umr mazmunini idrok qilish"
- D. "hayotni qadrlash"

6. "Substansiya" soʻzining maʼnosini aniqlang:

- *A. "mohiyat"
- B. "mazmun"
- S. "asos"
- D. "gʻoya"

7. "Substansiya" tushunchasining talqiniga daxldor quyidagi javoblardan biri notoʻgʻri. Uni toping:

- A. Pifagor: "Hamma narsa sonlardan tashkil topgan"
- B. Platon: "Substansiya - bu gʻoyalardir"
- S. Demokrit: "Olamning asosida atomlar yotadi"
- *D. Aristotel: "Substansiya dunyoni bilishdan iborat"

8. "Plyuralizm" tushunchasining mazmuniga doir toʻgʻri javobni toping:

- A. olamning asosi yakkayu yagona sababga ega
- B. olamning asosida ikkita asos - ham modda va ham ruh, gʻoya yotadi
- *S. olamning asosida koʻp narsa va gʻoyalar yotadi
- D. olam faqat moddiy narsalardan iborat

9. "Dialektika" atamasining asl maʼnosini aniqlang:

- A. "bilish nazariyasi"
- *B. "bahs va suhbatlashish sanʼati"
- S. "tabiatdan keyin"
- D. "ataylab chalgʻitish"

10. Falsafaning gnoseologik vazifasi nimadan iborat?

- *A. dunyoni bilishdan

- B. inson va dunyoqarashni shakllantirishdan
- S. biron narsani kashf etishdan
- D. inson faoliyatida biron usul va uslubdan foydalanishdan

11. Falsafiy dunyoqarash tarkibidagi eng muhim qismlarni aniqlang:

- A. bilim, tasavvur, fikr
- *B. e'tiqod, hissiyot, aql
- S. g'oya, maqsad, ishonch
- D. sezgi, hissiyot, bilim

12. Falsafiy dunyoqarashning kommunikativ vazifasi qaysi javobda ko'rsatilgan?

- A. baholash
- B. boshqarish
- S. nazorat qilish
- * D. birlashtirish

13. Falsafaning tarbiyaviy funksiyasi qaysi javobda ifodalangan?

- A. olam va odamni bilish
- B. olam va odam xossalarini kashf etish
- *S. inson dunyoqarashini tarbiyalash va shakllantirish
- D. borliqning foydali tomonlarini o'rganish

14. Materializm bu...

- *A. borliqdagi barcha narsalarning birlamchi asosi moddiy ibtidodir, deb e'tirof qiladigan falsafiy ta'limot
- B. moddiy olamdagi barcha narsalarni ikkilamchi ekanligini e'tirof qiladigan ta'limot
- S. g'oya barcha mavjud narsalarning majmuasidir, deb hisoblaydigan konsepsiya
- D. olamdagi barcha nomoddiy narsalarni keltirib chikaradigan birlamchi substansiya haqidagi qarashdir

15. Idealizm bu...

- *A. barcha narsalarning birlamchi asosini tashkil qiladigan mohiyat ruhdur, deb e'tirof qiladigan ta'limot
- B. moddiy va ma'naviy narsalarni keltirib chiqaradigan ruhiy substansiyalar majmuasi haqidagi qarash
- S. ideal olam haqidagi qarashlar tizimi
- D. «men uchun mendan yuqori bo'lgan narsa yo'qdir», deb hisoblaydigan ta'limot

16. Ratsionalizm bu...

- * A. bilimimizning shaql va mazmunini, faoliyatimiz tartibi va yo'nalishini aql belgilaydi deb hisoblaydigan ta'limot
- B. barcha narsa va hodisalar, axborot va bilimlar manbai ongdir deb hisoblaydigan ta'limot
- S. butun moddiy va ma'naviy faoliyatimizni, uning yo'nalishi va istikbolini aql boshkaradi deb hisoblaydigan ta'limot
- D. barcha javoblar to'g'ridir

17. Panteizm bu...

- *A. xudo shaxssiz ibtido bo'lib, tabiat bilan aynanligini e'tirof etadi
- B. olam yagona sifatdan tashkil topgan deb tushuntiruvchi ta'limotdir
- S. borliq haqidagi ta'limotdir
- D. tabiat haqidagi ta'limotdir

18. Hayot, o'lim va mavjudlik dialektikasini kimlar ishlab chiqqan?

- *A. Ekzistensialistlar
- B. Germenevtiklar
- S. Yangikantchilar
- D. Dialektik Ilohiyotchilar

19. Dialektika qanday qonuniyatlarni o'rganadi?

- *A. umumiy aloqadorlik va rivojlanish qonuniyatlarini
- B. bir holatdan ikkinchi holatga o'tish qonuniyatlarini
- S. bir sifatli ob'ektdan ko'p sifatli ob'ektga o'tish qonuniyatlarini
- D. bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tish qonuniyatlarini

20. Dunyoqarashning ilk shakli bu...

- A. Materializm
- B. Falsafiy
- S. Diniy
- *D. Mifologik

21. Irratsional bilishning asosi

- *A. intuitsiya
- B. aql
- S. idrok
- D. sezgi

22. Diniy dunyoqarash nimaga asoslanadi?

- *A. Ilohiy qudratga, e'tiqod ishonchga
- B. afsonaviy kuchlarga
- S. bilish nazariyasiga
- D. materializmga

23. Dogmatizm bu...

- A. hamma narsani o'zgarishda rivojlanishda deb o'rganuvchi ta'limot
- B. dogma haqidagi ta'limot
- *S. hamma narsani o'zgarishsiz qotib qolgan holda o'rganuvchi ta'limot
- D. dogmaga asoslangan faoliyat turi

24. Quyidagi faylasuflardan biri falsafani "predmetlarga fikriy yondoshish" deb talqin qilgan. U kim?

- A. Pifagor
- B. Aristotel
- S. Tomas Gobbs
- *D. Gegel

25. "Veda"ning falsafiy qismini aniqlang?

- *A. "Upanishadalar"
- B. "Rigveda"
- S. "Samaveda"
- D. "Yajurveda"

26. Konfutsiya fikricha, jamiyat hayotidagi tartib ilohiy mazmunga ega. Uning mohiyati qaysi soʻz bilan ifodalangan?

- A. "jen"
- *B. "li"
- S. "si"
- D. "dao"

27. Daosizm taʼlimotida "dao" nimani anglatadi?

- A. narsalarning doimiyligi va oʻzgarmasligini
- B. olamning beshta unsurdan tashkil topganini
- *S. tabiatning yashash qonuni va undagi qarama-qarshi kuchlarning kurashini
- D. barcha javoblar toʻgʻri

28. Milet falsafiy maktabining uchta buyuk vakilini aniqlang:

- A. Fales, Geraklit, Demokrit
- B. Anaksimandr, Suqrot, Aristotel
- S. Anaksimenes, Pifagor, Platon
- *D. Fales, Anaksimandr, Anaksimenes

29. Tabiatdagi jism va hodisalar dastlabki ibtido-suvdan paydo boʻlgan va yana suvga aylanadi, bu moddiy birlik doimo oʻzgarishda, - bu haqida qaysi faylasufga mansubdir?

- *A. Fales
- B. Anaksimandr
- S. Anaksimenes
- D. Geraklit

30. "Kurash hamma narsaning otasi, hamma narsaning podshosidir", - bu soʻzlarni kim aytgan?

- A. Pifagor
- *B. Geraklit
- S. Demokrit
- D. Epikur

31. "Gʻoyalar dunyosi va soyalar dunyosi" taʼlimotining asoschisini aniqlang:

- A. Suqrot
- *B. Platon
- S. Aristotel
- D. Lukresiy Kar

32. Aristotel fanlarni nazariy, amaliy va ijodiy fanlarga boʻlgan. Nazariy fanlar guruhiga u qaysi fanlarni kiritgan?

- *A. filosiya, matematika, fizika
- B. axloq va siyosat
- S. sanʼat va hunarmandchilik
- D. mantiq, axloqshunoslik va nafosatshunoslik

33. Quyidagi Qadimgi Rim faylasuflari oʻrtasida atomistik taʼlimot tarafdorini aniqlang:

- *A. Lukresiy Kar

- B. Seneka
S. Sitseron
D. Platon
- 34. Buddaviylik diniy-falsafiy ta'limoti qachon vujudga kelgan?**
A. mil.avv.VI asrda
B. mil.avv.V asrda
* S. mil.avv.VI asr oxiri va V asr boshida
D. mil.avv.V asr oxirida
- 35. Markaziy Osiyoda tarqalgan tasavvuf tariqatlarini aniqlang:**
A. kubroviya, yassaviya, ahmadiya
B. kubroviya, naqshbandiya, ahmadiya
*S. kubroviya, yassaviya, naqshbandiya
D. yassaviya, naqshbandiya, ahmadiya
- 36. "Al-Hidoya" asari kimga mansubdir?**
A. Imom al-Buxoriyga
B. Imom at-Termiziyga
S. Imom al-Motrudiyga
*D. Burhoniddin al-Marg'inoniyga
- 37. Sharq Uyg'onish davrida mashhur bo'lgan "Bayt-ul-hikma" akademiyasi qaerda joylashgan edi?**
A. Damashqda
*B. Bag'dodda
S. Samarqandda
D. Buxoroda
- 38. "Vujudi vojib" va "vujudi mumkin" falsafiy kategoriyalari qaysi allomaga taaluqli?**
*A. Forobiy
B. Beruniy
S. Ibn Sino
D. Zakariyoi Roziy
- 39. Abu Ali ibn Sinoning falsafiy asarini aniqlang:**
A. "Al-Xidoya"
B. "Kitob at-tavhid"
S. "Kitob al-Burhon"
*D. "Donishnoma"
- 40. Buyuk faylasuf Sa'diddin Taftazoniy qaysi mintaqada va qaysi zamonda yashab, ijod qilgan?**
A. Xorazmda, XIII asrda
*B. Movarounnahrda XIV asrda
S. Xurosonda, XV asrda
D. Movarounnahrda, XVI asrda
- 41. Alisher Navoiyning falsafiy-ma'naviy ideali (orzusi)ni aniqlang:**
A. fozil inson
B. fozil jamiyat
S. insof va adolat

*D. hamma teng va zulm-istibdoddan holi davlat tuzumi

42. Jadidchilik harakati mohiyatini ifodalovchi markaziy g‘oyani aniqlang:

- A. milliy tarbiya g‘oyasi
- B. zamonaviy ta’lim g‘oyasi
- *S. milliy taraqqiyot g‘oyasi
- D. milliy teatr g‘oyasi

43. O‘rta asrlar G‘arb falsafasida reallik (universal)ga bo‘lgan munosabatda ikki qarama-qarshi oqimlarni aniqlang:

- A. gnostika va agnostika
- B. monizm va dualizm
- S. apologetika va patristika
- *D. nominalizm va realizm

44. G‘arb Uyg‘onish davri falsafasida “xudo hamma narsalarda mavjud, hamma narsalar xudoda mavjud” va ayni vaqtda “haqiqatni bilish tajriba asosida amalga oshadi” kabi qarama-qarshi qarashlar qaysi faylasufga xos edi?

- *A. Nikolay Kuzanskiy
- B. Yakob Byome
- S. Nikolay Kopernik
- D. Jordano Bruno

45. Yangi davr ingliz falsafasida qaysi faylasuf “davlatning monarxiya shakli maqsadga muvofiqdir” degan?

- A. Frensis Bekon
- *B. Tomas Gobbs
- S. Jon Lokk
- D. Benedikt Spinoza

46. Rene Dekartning dualistik ta’limotini aniqlang:

- *A. borliqning asosida modda va ruh yotadi va u xudoga bo‘ysunadi
- B. borliqning asosida modda va ruh yotadi va u xudoga bo‘ysunmaydi
- S. borliqning asosida modda va ruh yotadi va u azaliy va abadiy kuch orqali idora qilinadi
- D. barcha javoblar to‘g‘ri

47. “Zardusht tavallosi” nomli kitobning muallifini aniqlang:

- A. Artur Shopengauer
- *B. Fridrix Nisshe
- S. Benedikt Spinoza
- D. Zigmund Freyd

48. Foydali faoliyatga undovchi, foydaga qanday qilib erishish yo‘llari va usullari haqidagi ta’limotni aniqlang:

- A. strukturalizm
- B. germenevtika
- *S. pragmatizm
- D. ekzistensializm

49. “O‘zingni bilsang, olamni bilasan”, o‘z-o‘zini anglash mavzusiga tegishli bu hikmatni qaysi faylasuf aytgan?

A. Pifagor

*B. Suqrot

S. Demokrit

D. Epikur

50. Yevropa madaniyatiga "filosofiya" atamasi qaysi faylasuf asarlari orqali kirgan?

A. Pifagor asarlari orqali

B. Arastu asarlari orqali

*S. Aflotun asarlari orqali

D. Forobiy asarlari orqali

GLOSSARIY

Agnostitsizm - inson ob'ektiv borliqni to'liq bilishi mumkin emas, deb hisoblaydigan falsafiy ta'limot.

Adolat-(arabcha "adolat"-odillik)-kategoriyasida huquqiy talab, majburiyatlarning axloqiy tamoyil, normalarga muvofiq ravishda amal qilishligi darajasi ifodalanadi. Qadimgi yunon faylasufi adolatning ana shu xususiyatini hisobga olgan holda uni "qonunga muvofiq xulq" deb ta'riflagan edi.

Aksiomatika - nazariya tuzishning shunday bir usuliki, bunda ayrim haqqoniy qarashlar asos, qoidalar (aksiomalar) sifatida tanlab olinadi.

Albert Eynshteyn (1879-1955)- buyuk olim va mutafakkir, maxsus va umumiy nisbiylik nazariyasi, yorug'lik kvant nazariyasining muallifi. Hozirgi zamon fanida ilg'or g'oyalarni ilgari surgan, "fan etnosi" shakllanishi va rivojlanishiga katta hissa qo'shgan.

Ambivalentlik - ikki yoqlama sezgi; ayni bir ob'ekt bir vaqtning o'zida qarama-qarshi sezgi uyg'otishi: erkinlik va javobgarlik, yaxshilik va yomonlik va sh.k.

Antinomiya - (qonundagi ziddiyat) mantiqiy isbotlanadigan ikki qonun yoki xulosa o'rtasidagi ziddiyat.

Antitsientizm-fanning jamiyat hayotidagi roli va ahamiyatini salbiy baholaydigan falsafiy nuqtai nazar.

Antropogen - inson faoliyati bilan bog'liq.

Antroposentrizm - dunyoni bilishda insonni ustun qo'yuvchi falsafiy yondashuv.

Aprior - tajribadan tashqarida. Inson tafakkurida tajribada ko'rilgunga qadar, tajribadan qat'iy nazar paydo bo'lgan obraz, g'oya, tushuncha.

Aristotel (mil. avv. 384-322) - qadimgi yunon faylasufi va qomusiy olimi. O'z asarlarida o'sha davrda ma'lum bo'lgan bilimning barcha sohalarini qamrab olgan. Uning falsafa, mantiq, fizika, biologiya, san'at nazariyasi, ritorika, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayoti haqidagi fanlarga oid g'oyalari jahon falsafasi va fanining rivojlanishiga ulkan ta'sir ko'rsatgan.

Arximed (taxm. mil.av. 287-212) - qadimgi yunon olimi, matematigi. Yuza va hajmlarni aniqlash, egri chiziqlarning uzunligini hisoblab topish usullarini birinchi marta qo'llagan; matematik fizika pioneri; mexanika asoschilaridan biri; kashfiyotchi.

Ateizm - xudoning borligini inkor etuvchi falsafiy nuqtai nazar.

Atribut - xossa.

Axborot jamiyati - jamiyat taraqqiyoti negizi sifatida asosan axborotdan foydalanishga asoslangan kelajak jamiyati.

Axborot inqilobi - fan-texnika inqilobining rivojlanish bosqichi bo'lib, bunda axborot o'ta muhim resursga aylanadi.

Axloq (arabcha "xulq" so'zining ko'plik shakli) - axloqshunoslik fanining tadqiqot doirasi (predmeti) bo'lib, u jamiyat va shaxs (indivud) ma'naviy hayoti tizimining markaziy (substansiyaviy) qismi - unsuri hisoblanadi. Bu yeng avvalo shu bilan izohlanadiki, ma'naviyatning barcha unsurlarini axloq o'zida birlashtiradi va

ular uchun mezoniy o'lov bo'lib xizmat qiladi. Zotan, ezgulikka xizmat qilmaydigan haqiqat (bilim, e'tiqod) mavhum go'zallik yo'q.

Axloqshunoslik ("axloq" arabcha xulq so'zining ko'plik shakli) - amaliy moqomatga ega falsafiy fan bo'lib, u axloqning (axloqiy tafakkur) paydo bo'lishi, mohiyati va uning jamiyat va shaxs hayotida amal qilishining tamoyillari.

Axloqiy hissiyot - axloq tuzilmasining unsuri bo'lib, u kishining axloqiy talablar doirasidagi o'z-o'zini his qilishidir. Shunga ko'ra axloqiy hissiyot axloqiy ongning ixtiyor erkinligi tarzidagi shakli hisoblanadi. Axloqiy hissiyot shafqat, achinish, hamdardlik, uyalish, tavba-tazarru tarzida namoyon bo'ladi.

Axloqiy munosabat (faoliyat) - axloq tuzilmasining amal qilishi, ya'ni axloqiy anglash va axloqiy hissiyotning kishi xatti-harakatlari tarzida ro'yobga chiqish jarayonidir. Kushi axloqiy talablar, tamoyillarni yaxshi anglaydi. Lekin ular uning xatti-harakatining ichki sababi (motiv)ga aylanmasligi mumkin. Faqat axloqiy munosabatlar doirasidagina axloqiy talablar shaxs xatti-harakatlari tarzida reallashadi. Axloqiy munosabat kishilar o'rtasidagi, o'ziga va jamiyatga bo'lgan munosabatlarda namoyon bo'ladi.

Axloqiy tamoyillar - axloqiy ong (anglash) shakli bo'lib, ularda axloqiy talab, normalar umumlashgan zaruriy qoidalar sifatida ifodalanadi. Shunga ko'ra axloqiy tamoyillar umuminsoniy xarakterga egadir, ya'ni ular irqi, millati, mazhabi turlicha bo'lgan kishilar uchun birdek umumiy, zaruriy talablardir.

Bashorat (ilmiy) - ayni paytda ma'lum bo'lmagan, lekin aniqlash mumkin bo'lgan muayyan narsaning kelajakdagi holati haqida asoslantirilgan taxmin.

Badiiy ijod - umumiy ijodiyotning turi bo'lib, estetik faoliyatning tarkibiy qismi hisoblanadi. Badiiy ijod jarayonining natijasi o'laroq san'at asarlari yuzaga keladi, yaratiladi.

Barokko (ital. barocco - g'alati) - 1. XVII asrdagi G'arbiy Ovro'pa madaniyati, san'atidagi yo'nalish bo'lib, u Uyg'onish davri inqirozidan keyin yuzaga keladi.

2. XVII-XVIII asr G'arbiy Ovro'pa san'atidagi uslub (stil) bo'lib, u ifodalilikning kuchliligi, badiiy-kompozitsiyalarning murakkabligi va ularning ko'p yechimlilik bilan farqlanadi.

Belgi - boshqa bir predmet, xossa yoki munosabatni ifodalaydigan va muayyan xabarni uzatish, saqlash yoki unga ishlov berishda ishlatiladigan moddiy, hissiy idrok etiladigan predmet.

Bell D. (1919) - amerikalik sotsiolog, ijtimoiy tafakkur tarixi, siyosiy oqimlar va ijtimoiy prognoz qilish sohasi mutaxassisi; postindustrial jamiyat konsepsiyasi (1964) muallifi.

Berkli J. (1685-1753) - ingliz faylasufi, 1734 y.dan Kloyn (Irlandiya)da yepiskop, sub'ektiv idealizm konsepsiyasini rivojlantirgan; materializmni, I.Nyutonning makon haqidagi ta'limotini va cheksiz kichik kattaliklar talqinini qattiq tanqid qilgan.

Bernal J. (1901-1971) - ingliz fizigi, fan sotsiologi, jamoat arbobi, fanshunoslik asoschilaridan biri.

Bertran Rassel (1872-1970) - ingliz faylasufi va sotsiologi. Hozirgi zamon matematik mantig'i va tabiatshunosligining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan, xalqaro ilmiy hamkorlik uchun faol kurashchi.

Bilim - inson ongida aks etgan ob'ektiv borliq.

Bilish - bilim olish va uning rivojlanishi, muttasil chuqurlashuvi jarayoni.

Birlilik - hayot faoliyati jarayonida bevosita yoki bilvosita aloqalar bilan hamjamiyatga birlashgan individlar (oila, jamoa, xalq, millat, mamlakat, insoniyat) majmui.

Bir variantlilik - ma'lum ifoda bilan bog'liq o'zgaruvchilarni ma'lum tarzda o'zgartirishda ifodani o'zgarishsiz qoldiruvchi konsepsiya.

Bor N. (1885-1962) - daniyalik fizik, atom kvant nazariyasini yaratgan, kvant mexanikasi mualliflaridan biri, atom yadrosi va yadro reaksiyalari nazariyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan, Nobel mukofoti laureati (1922); kvant mexanikasining falsafiy talqiniga katta hissa qo'shgan; muvofiqlik prinsipini ta'riflab bergan (1923). Tabiiy fanlar falsafasi bo'yicha ilmiy ishlar muallifi.

Born M. (1882-1970) - nemis fizigi, kvant mexanikasi asoschilaridan biri, V.Geyzenberg va P.Jordan bilan hamkorlikda matritsali kvant mexanikasini ishlab chiqqan va uni statik asoslagan; falsafa va fizika metodologiyasiga oid ko'plab asarlar muallifi; tinchlik va demokratiya uchun kurash harakatining faol ishtirokchisi; Nobel mukofoti laureati (1992).

Brage T. (1546-1601) - daniyalik astronom, 20 yildan ortiq yulduz, sayyora va kometalar ustida tadqiqot olib borgan; ushbu kuzatuvlarning natijalari asosida I.Kepler sayyoralarning harakatlanish qonunlarini yaratgan.

Bruno J. (1548-1600) - italyan faylasufi va shoiri; falsafaning maqsadi tabiatdan ustun Xudoni emas, balki tabiatning o'zini bilish deb hisoblagan, Kopernikning geliotsentrik nazariyasini faol himoya qilgan, tabiatning cheksizligi va olamda dunyolarning behisobligi haqidagi g'oyalarni rivojlantirgan, dahriylikda ayblanib, gulxanda kuydirilgan.

Butlerov A.N. (1828-1886) - rus kimyogar olimi, moddaning kimyoviy tuzilishi nazariyasi muallifi, kimyogar olimlar rus maktabining asoschisi, jamoat arbobi.

Bekon F. (1561-1626) - ingliz faylasufi, 1618-1621 yillarda Angliya lord-kansleri; borliqni talqin qilish matematik an'anasini rivojlantirgan; sxolastikaga qarshi faol kurashchi; fan nafaqat borliqni bilishda, balki uni inson manfaatlarida o'zgartirishda ham katta rol o'ynashini asoslab bergan; uning fan metodologiyasi, u taklif qilgan fanlar tasnifi, ilmiy hamjamiyat tashkil etish haqidagi g'oyalari fransuz ensiklopedistlari tomonidan qabul qilingan; uning g'oyalari falsafaning, ayniqsa, fanlar falsafasi va metodologiyasining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Vaqt (zamon) - ikki ma'noda ishlatiladi: on (moment, payt, mas., soat 12) va interval (12 soat davomida). Umuman, vaqt hodisalar mavjudligining izchilligini ifodalaydi. U bir o'lchamli, ya'ni orqaga qaytmaydi, o'tmishdan kelajakka qarab rivojlanadi.

Veber M. (1864-1920) - nemis sotsiologi, iqtisodchisi, tarixchisi, huquqshunosi, faylasufi, din sotsiologiyasi va ijtimoiy harakat nazariyasi asoschisi; tajribadan olingan bilim bilan taxminiy muhokamani bir-biriga aralashtirib yubormaslikni talab etgan; marksizmga qarshi chiqqan.

Vena to'garagi - 1922 yilda Vena universiteti induktiv fanlar falsafasi kafedrasining rahbari Moris Shlik tomonidan tashkil etilgan falsafiy seminar atrofida uyushgan faylasuf va olimlar guruhi.

Verifikatsiya - empirik tekshirish asosida ilmiy bilimning haqiqiylikni aniqlash jarayonini ifodalovchi tushuncha.

Vern J. (1828-1905) - fransuz yozuvchisi, ilmiy-fantastik roman janrining asoschilaridan biri.

Vernadskiy V.I. (1863-1945) - rus tabiatshunosi, mineralog va kristallografi, geokimyo, biokimyo, radiogeologiya, biosfera va noosfera haqidagi ta'limot asoschilaridan biri, fan tarixchisi, jamoat arbobi; uning Yer geokimyoviy evolyusiyasida jonli narsalar roli, tabiatga inson ta'sirining o'sib borishi, insonning yagonaligi va yangi, planetar tafakkurni rivojlantirish zarurligi haqidagi g'oyalari davrimiz dunyoqarashining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Vijdon - keng mazmunga ega axloqiy kategoriya bo'lib, unda shaxsning o'z burchini anglashi, uning bajarilishini ichki tuyg'u, e'tiqod darajasida nazorat qilishi qobiliyati ifodalanadi. Vijdon shaxsning o'z xatti-harakatlarini oliy qadriyatli axloq normalari, xususan, burch o'lchovidan turib baholashi.

Viner I.N. (1894-1964) - amerikalik matematik, kibernetika asoschisi, tabiat hodisalari, jamiyat va insonni tavsiflash va tushunish uchun ehtimollik va axborotga asoslangan yondashuvlarni keng qo'llash g'oyasini rivojlantirgan; hozirgi jamiyatda fan va texnika yutuqlarining qo'llanilishi haqidagi asarlar muallifi; uning g'oyalari XX asr ikkinchi yarmi dunyoqarashiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi.

Vitgenshteyn L. (1889-1951) - avstraliyalik faylasuf va mantiqchi, analitik falsafa namoyondasi, mantiqiy pozitivizm falsafasi asoschilaridan biri; klassik falsafa muammolari o'z mohiyatiga ko'ra mantiqsiz va tilimizning mantiqini noto'g'ri tushunishga asoslangan deb hisoblagan; uning ta'kidlashicha, tildagi kamchiliklarni aniqlash va bartaraf qilish falsafaning vazifasidir; Vitgenshteynning bu qarashlari lingvistik falsafa taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatdi.

Galileo Galiley (1564-1642)- italiyalik mashhur olim. Pizada kambag'allashgan zodagon oilasida tug'ildi. O'z shahridagi universitetida ta'lim oldi, avval tibbiyotni o'rgandi, lekin keyinchalik o'zini fizika va matematikaga bag'ishladi.

Garmoniya - bir butun narsa qismlarining o'zaro muvofiqligi.

Geyzenberg V. (1901-1976) - nemis fizigi, kvant mexanikasi asoschilaridan biri; N.Bor bilan hamkorlikda matritsali mexanika (1925) - kvant mexanikasining birinchi variantini ishlab chiqqan; noaniqliklar nisbatini ta'riflab bergan (1927); atom yadrosining tuzilishi, relyativistik kvant mexanikasi va maydon yagona nazariyasi haqidagi asarlar muallifi; Nobel mukofoti laureati (1932); uning fan falsafasi va metodologiyasi muammolariga oid ko'p soni asarlari hozirgi dunyoqarashga katta ta'sir ko'rsatdi.

Geksli K. (1825-1895) - ingliz tabiatshunosi, Ch.Darvin safdoshi va ta'limotining davomchisi; 1883-1885 yillarda - London qirollik jamiyati prezidenti; inson va maymun bir ajdoddan kelib chiqqan degan nazariyaning faol tarafdori.

Genetika - organizmlarning irsiyati va o'zgaruvchanligi qonunlari haqidagi fan.

Germenevtika - nazariya va amaliyotni, talqin qilish va tushunishni tadqiq qiluvchi falsafadagi yoʻnalish. Falsafa - tarix, madaniyatni, oʻzga individuallikni tushunish sanʼati.

Gipoteza - shartli qatʼiy aqliy xulosa chiqarish sxemasi boʻyicha mantiqan taʼriflanadigan ilmiy xulosa boʻlib, bunda maʼlum farazni tasdiqlash yoki inkor etish talab etiladi.

Gipotetik - ehtimol tutilgan, faraz qilingan, taxmin (gipoteza)ga asoslangan.

Gipotetik deduktiv metod - oʻzaro bogʻlangan gipotezalar tuzish asosida yangi bilimlar olish usuli; bu bilimlardan empirik faktlar haqida yangi qarashlar keltirib chiqariladi.

Globallashuv - ijtimoiy hayotning turli jabhalarida yaxlit tuzilmalarning dunyo miqyosida shakllanish jarayoni.

Globalistika - globallashuv va uning oqibatlari mohiyatini anglab yetishga qaratilgan ilmiy va falsafiy tadqiqotlar fanlararo sohasi.

Global muammolar - muayyan mamlakatlar va mintaqalargagina emas, butun dunyoga ham daxldor boʻlgan davrning umuminsoniy muammolari majmui.

Globalizatsiya-umuminsoniy omillar asosida jahon mamlakatlari yaqinlashuvining falsafiy-sotsiologik taʼrifi.

Gnoseologiya - bilish nazariyasi toʻgʻrisidagi taʼlimot.

Gobbs T. (1588-1679) - ingliz faylasufi; geometriya va mexanika ilmiy tafakkurning ideal namunasi deb bilgan; tabiatni katta-kichikligi, shakli, oʻrni va mexanik harakati (joyini oʻzgartirishi) bilan farqlanuvchi jismlar majmui deb hisoblagan; ijtimoiy shartnomaga asoslangan davlat haqidagi taʼlimotni rivojlantirgan.

Gyuygens V. (1629-1695) - niderlandiyalik mexanik, fizik va matematik; yorugʻlikning toʻlqin nazariyasi asoschisi; birinchi boʻlib mayatnikli soatni ixtiro qilgan, uning nazariyasini yaratgan; Fransiya Fanlar akademiyasining birinchi vakili.

Deduksiya - tadqiqot yoki tavsiflash metodi, usuli boʻlib, bunda ayrim qoidalar umumiy xulosalar, aksiomalar, qoidalar, qonunlardan tadrijiy yoʻl bilan keltirib chiqariladi.

Dezintegrasiya - butunning ayrim qismlarga parchalanishi.

Deizm - Xudo dunyoni yaratgach, unda ishtirok yetmaydi va uning voqealari tabiiy kechishiga aralashmaydi, deb hisoblaydigan falsafiy nuqtai nazar.

Demarkatsiya - ilmiy va noilmiy bilimlarni ajratish falsafiy prinsipi.

Demografiya - aholi, aholi sonining oʻzgarishi va migratsiyasi haqidagi taʼlimot.

Demokrit (taxm. mil. avv. 460-370) - qadimgi yunon faylasufi, atomistik nazariya asoschilaridan biri; qomusiy bilimlarga ega boʻlgan; oʻz davrida maʼlum deyarli barcha fanlar: matematika, fizika, astronomiya, tibbiyot va boshqalar bilan shugʻullangan.

Determinizm - barcha voqealar va hodisalarning qonuniyligi va sababiy bogʻlanganligi haqidagi falsafiy taʼlimot.

Dialektika - harakat, rivojlanish, oʻzgarish haqidagi falsafiy taʼlimot.

Diaxroniya - muayyan jarayon rivojlanishining tarixiy ketma-ketligi.

Didro D. (1713-1784) - fransuz faylasufi, yozuvchisi, ma'rifatparvari, fransuzcha "Ensiklopediya" tashkilotchisi va muharriri (1751-1780); "Falsafiy fikrlar" nomli ilk falsafiy asari (1746) Fransiya parlamenti qaroriga binoan yoqib yuborilgan; tabiat haqidagi materialistik ta'limotni rivojlantirgan; biologik evolyusiya haqidagi farazni ilgari surgan.

Diltey V. (1883-1911) - nemis madaniyat tarixchisi, faylasuf, «hayot falsafasi» oqimining namoyandasi, "tushunuvchi psixologiya" asoschisi; falsafaning vazifasi hayotni tushunish deb bilgan va shundan kelib chiqib hayotni madaniy-tarixiy hodisa deb talqin qilgan.

Din - dunyo va insonni Xudo yaratganiga so'zsiz ishonchga asoslangan ta'limot.

Diniy dunyoqarash- dunyoga, uning tuzilishiga hamma narsani Xudo yaratgan degan nuqtai nazardan yondashish.

Differensiatsiya - butunning turli-tuman qismlar, bosqichlar, shakllarga bo'linishi, parchalanishi, ajralishi.

Dunyoning manzarasi - dunyo rivojlanishining umumiy xossalari va qonuniyatlari haqidagi qarashlarning yaxlit sistemasi.

Dunyoqarash - insonning o'zini qurshagan borliqqa va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatga nisbatan yondashuvlar tizimi, shuningdek odamlarning mazkur yondashuvlar bilan belgilangan hayotiy ideallari, e'tiqodlari, bilish va faoliyat tamoyillari, qadriyat va mo'ljallaridir.

Yevklid (mil. avv. III asr) - qadimgi yunon matematigi; bizgacha yetib kelgan matematikaga oid birinchi nazariy risola muallifi; asosiy asari -"Negizlar"da planimetriya, stereometriya hamda sonlar nazariyasiga oid bir qancha masalalar yoritilgan.

Zardushtiylik - Markaziy Osiyodagi qadimgi diniy-falsafiy ta'limot. Unda ikki asos: yovuzlik va ezgulikning kurashi haqida so'z yuritiladi. Asoschisi - payg'ambar Zardusht.

Ibn Rushd (Averroes) (1126-1198) - arab faylasufi va tabibi, yetti jildli qomusiy tibbiy asar "Kitob al-kulliyot" (tibbiyot bo'yicha umumiy qo'llanma) muallifi. Aristotel asarlariga sharhlar yozgan.

Ibn Sino (Avitsenna) (980-1037) - jahon fani taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan buyuk qomusiy olim, faylasuf, tabib. Uning ilmiy-falsafiy "Kitob ash-shifo" va "Tib qonunlari" asarlari jahon madaniyatining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Ideallashtirish - nazariy va empirik bilimni tuzish va uning faoliyat ko'rsatish xususiyatini ochib beruvchi ilmiy metod, fikriy konstruksiya.

Ideal - mutlaq barkamollik, bunday barkamollik haqidagi tasavvur, xayol yoki orzudagi narsa.

Ierarxiya - bir narsaning funksional ahamiyati yoki xizmat mavqeiga ko'ra ikkinchi narsaga, uchinchi narsaga va hokazolarga bo'ysunishi.

Ijtimoiy falsafa - jamiyatning vujudga kelishi, rivojlanishi va uning istiqbollari haqidagi falsafiy ta'limot.

Izotrop - barcha yo'nalishlarda bir xil.

Ilmiy muammo - ayni shuning o'zi, lekin fanga tatbiqan olganda.

Ilmiylik mezon - borliqning ob'ektiv qonunlarini bilish.

Indeterminizm - determinizmga qarama-qarshi ta'limot.

Integrasiya - birlashish, birikish, yaxlit bir butunning shakllanishi.

Introvertiv - o'ziga, o'z ichki dunyosiga qarab mo'ljal oluvchi.

Imitasiya - taqlid qilish, soxtalashtirish.

Imre Lakatos (1922-1974), angliyalik fan tarixchisi. Vengriyada tug'ilgan, matematikaning falsafiy masalalari bo'yicha dissertatsiyasini Moskva universitetida tayyorlagan. Uning fikrlari bilan mufassalroq tanishish uchun qarang: "Dokazatel'stva i oproverjeniya" (M., 1967), "Fal'sifikatsiya i metodologiya nauchno-metodologicheskix programm" (M., 1995).

Intellekt - tafakkurning o'tmish, hozirgi zamon va kelajakni oqilona bilish qobiliyati.

Intuitsiya - aqliy mushohada yuritish orqali dalil isbotlarga tayanmaydigan yangi bilim olish.

Irratsionalizm (lot. irrationalis - ongsizlik, noma'lumlik (aqlsizlik)- ongsizlik afzalligini olamning va bilish jarayonining asosiy xususiyati, deb hisoblovchi falsafiy ta'limot. Irratsionalistik oqimlar quyidagi bilish usullarini: ekstaz (neoplatoniklar), vahiy (islom), g'oyibdan bilish (xristianlik), nirvana (buddizm), ishroq (so'fiylik), mistik intuitsiya, muhabbat(din, ekzistensializm)ni targ'ib qiladilar.

Isaak Nyuton (1643-1727) - buyuk ingliz fizigi, astronomi, matematigi, klassik va samoviy mexanika asoschisi, ko'p sonli ilmiy asarlar muallifi.

Kalom (arab. nutq, so'z) - islom ilohiyot ilmi. VIII asrda paydo bo'lgan taniqli ilohiyotchi al-Ash'ariy (873-935) tomonidan asos solingan.

Kant I. (1724-1804) - nemis olimi va faylasufi, nemis klassik falsafasining asoschisi; Quyosh sistemasi fazoda tarqoq holda joylashgan materiya zarralarining o'zaro yaqinlashuvidan vujudga kelgan degan kosmogonik gipotezani ishlab chiqqan; ko'plab galaktikalar mavjud degan farazni ilgari surgan; u rivojlantirgan ta'limotga ko'ra, inson "narsa o'zida" (mohiyat)ni bilishga qodir emas, u faqat "biz uchun narsa"ni, ya'ni hodisalarni bilishi mumkin.

Karl Popper (1902-1994), XX asr mashhur faylasufi, Venada tug'ilgan, so'ng universitetda avval fizika va matematikani, keyin falsafani o'rgangan. 1937 yilgacha Venada ishlagan, Vena to'garagi munozaralarida ishtirok etgan, uning dasturilamal qoidalarini tanqid qilgan. So'ngra Yangi Zelandiyaga ko'chib ketgan va bu yerda urush yillarida "Ochiq jamiyat va uning dushmanlari" nomli mashhur kitobini yozgan.

Katarsis -(grek. Katharsis - poklanish) qadimgi yunon estetikasida san'atning kishi ruhiyatiga ta'sir ko'rsatadigan xususiyatini ifodalovchidir. Boshqacha qilib aytganda, mazkur tushuncha san'atning kishi ongiga, xulqiga, e'tiqodiga, ruhiy dunyosiga birbutun, yaxlit tarzda estetik ta'sir ko'rsatishi tabiatini ifodalovchi kategoriyadir.

Karnap R. (1891-1970) - nemis-amerika faylasufi, mantiqshunos, mantiqiy pozitivizmning yetakchi vakili; fan falsafasi, mantiqiy sintaksis va semantika nazariyasi, individual mantiqqa oid asarlar muallifi; hozirgi zamon falsafasi fan tilini mantiqiy tahlil qilish bilan shug'ullanishi kerak, degan g'oyani himoya qilgan.

Kauzallik - sababiyat, biri (sabab) boshqasini (oqibatni) belgilovchi hodisalarning biri ikkinchisidan kelib chiqishini ifodalovchi falsafiy tushuncha.

Kepler I. (1571-1630) - nemis astronomi, sayyoralar harakati qonunlari (Kepler qonunlari)ni kashf etgan; o'z asarlarida N.Kopernikning geliotsentrik ta'limotini asoslagan va rivojlantirgan; I.Kepler tadqiqotlari nafaqat astronomiyaga, balki yangi davr fizikasiga ham asos bo'ldi.

Qiyomat kuni - diniy kitoblarda bashorat qilingan "oxirzamon".

Kindiy, al-Kundiy (800-879) - mashhur arab faylasufi va olimi, sharq aristotelizmi asoschilaridan.

Kolumb X. (1451-1506) - dengizchi sayyoh, asli genuyalik; uning kashfiyotlaridan keyin Amerika qit'asi geografiya faniga ma'lum bo'ldi va yevropaliklar tomonidan faol o'zlashtirila boshlandi.

Konseptualizatsiya - to'plangan empirik bilimlarga ularning nazariy uyushqoqligini ta'minlovchi ontologik tasavvurlarni kirigizish; o'rganilayotgan ob'ektlarning tabiati haqidagi tushunchalarning aloqalari sxemasi.

Kont O. (1798-1857) - fransuz faylasufi, pozitivizm asoschilaridan biri, sotsiologiya asoschisi; fan va falsafa hodisalarning sabablarini aniqlashga harakat qilmasligi, balki ular qanday sodir bo'lishini o'rganishi kerak, deb hisoblagan; jamiyat taraqqiyotini belgilovchi insoniyat aql-zakovati evolyusiyasining uch bosqichi (ilohiy, metafizik, pozitiv yoki ilmiy) nazariyasini ilgari surgan; fanlar tasnifini ishlab chiqqan.

Kopernik N. (1473-1543) - polyak astronomi, vrach, davlat arbobi; dunyoning geliotsentrik sistemasi asoschisi; uning asarlari yangi davr dunyoqarashi shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Koevolyusiya (lot.co-evolutio - birgalikda rivojlanish) - bitta sistemani evolyusiyasi boshqa sistemaning o'zgarishi, rivojlanishi bilan bog'liqligi, hamkorlikda dunyoning murakkab sistemasi va o'zaro aloqadagi evolyusiyasi. K. tabiat va jamiyatning o'zaro aloqadorlik va bog'lanish asosida rivojlanishida nomoyon bo'ladi. Jamiyat(noosfera, texnosfera)ning rivojlanishi tabiat(biosfera)ga bog'liqdir.

Kreationsizm - butun borliqni Xudo yo'qlikdan yaratilganligi haqidagi noilmiy ta'limot.

Kun T. (1922-1996) - amerikalik fan tarixchisi va faylasufi, fan falsafasi va metodologiyasidagi tarixiy maktab yetakchilaridan biri; uning asarlari fan falsafasi va metodologiyasi muammolari doirasining kengayishiga va fanlar tarixi bilan metodologiyasi o'rtasida aloqaning mustahkamlanishiga imkoniyat yaratdi; "Ilmiy inqiloblar strukturasi" (1962) asari bilan dovruc taratdi, unda fanning tarixiy-mantiqiy dinamikasini ko'rsatib berdi.

Lakatos I. (1922-1974) - ingliz tarixchisi va fan faylasufi, ilmiy bilimning rivojlanish qonunlarini o'rganishga va fan metodologiyasiga katta hissa qo'shgan.

Leybnis G.V. (1646-1716) - nemis faylasufi, matematigi, fizigi, huquqshunosi, tilshunosi, kashfiyotchisi; borliq qarama-qarshiliklardan iborat emas, deb hisoblagan; uning fikricha, real dunyo o'zaro bo'linmas ruhiy Substansiya – monadalardan iborat.

Lobachevskiy N.I. (1792-1856) - rus matematigi, noevklid geometriyasi asoschilaridan biri; universitet ta'limi va xalq maorifining taniqli arbobi; Qozon universiteti rektori (1827-1846).

Logos - dastlab dunyoning umumiy qonuni, negizini, undagi tartib va uyg'unlikni ifodalagan atama; tushuncha, so'z va ma'noning birligi.

Maks Veber (1864-1920), nemis faylasufi, sotsiologiya klassiklaridan biri, ushbu fanning rivojlanishi, uning muammolarini aniqlash va hal qilish ishiga katta hissa qo'shgan shaxs.

Maksvell J. (1831-1879) - ingliz fizigi, klassik elektrodinamika asoschisi; statistik fizika asoschilaridan biri; uning asarlari fizik borliqning yangi turi - maydon aniqlanishiga olib keldi.

Mantika - irim-sirimlarga asoslangan eskicha qarashlarda fol ochish, kelajakni bashorat qilish usullari.

Maltus T. (1766-1834) - ingliz iqtisodchisi, ruhoni; demografiya asoschilaridan biri; "Nufus qonuni to'g'risida tajribalar" (1798) asarida aholi o'sishi uni tirikchilik vositalari bilan ta'minlashda qiyinchiliklar oshishiga olib keladi, degan fikrni birinchi bo'lib ilgari surdi va tug'ilishni tartibga solish zarurligi masalasini ko'tardi.

Materializm - dunyoning moddiyligidan va ondan qat'iy nazar mavjudligidan kelib chiqadigan falsafiy yo'nalish.

Max E. (1838-1916) - avstriyalik fizik va faylasuf, aerodinamika jarayonlarini o'rgangan (bu sohada bir qancha kattaliklar va tushunchalar uning nomi bilan atalgan - Max soni, Max konusi va b.); zarba to'liqini kashf etgan; jismning inersiya bo'yicha harakati uning Olam butun moddasi bilan o'zaro ta'siri natijasi degan prinsip (Max prinsipi)ni taklif qilgan.

Mendel G. (1512-1594) - avstriyalik biolog, genetika asoschisi; monax, 1868 y.dan Bryunn (Avstro-Vengriya)dagi Avgustin monastiri boshlig'i; irsiyat qonunlarini aniq ta'riflab bergan, irsiylanish jarayonining nazariy modelini yaratgan, bu ta'limot uning sharafiga mendelizm deb ataladi.

Merton R. (1910) - amerikalik sotsiolog, sotsiologiyadagi strukturaviy-funksional yo'nalish vakili; uning asarlari strukturaviy funksionalizm nazariyasi va metodologiyasi, fan va ilmiy bilish sotsiologiyasiga, byurokратиyani, jamiyatning ijtimoiy tuzilishini o'rganishga bag'ishlangan; AQShdagi ommaviy axborot vositalari (radio, televidenie, kino, matbuot)ni empirik tadqiq qilgan.

Metafizika - Gegeldan oldingi va hozirgi G'arb falsafasida borliqning o'ta hissiy tamoyillari va asoslari haqidagi fan. Falsafaning sinonimi sifatida ishlatiladigan atama.

Metod - qo'yilgan maqsadga erishishga yo'naltirilgan amaliy yoki nazariy faoliyat usuli.

Metodologiya- bilish metodlari va shakllarida haqidagi falsafiy ta'limot.

Mill Jon Styuart(1806-1873) - ingliz faylasufi, mantiqchisi, iqtisodchisi, jamoat arbobi; pozitivizm falsafasini ishlab chiqqan, fanning fenomenalistik talqinini himoya qilgan; "Mantiq sistemasi" fundamental asarining muallifi, unda mantiqning induktivistik talqini fanning umumiy metodologiyasi sifatida rivojlantirilgan.

Mistika - sirli, gʻayritabiiy, tushunarsiz narsa yoki hodisa.

Mifologik dunyoqarash - “mif” tushunchasi yunoncha mythos soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, afsona, rivoyat degan maʼnoni anglatadi. **Mif** - bu turli xalqlarning dunyoning kelib chiqishi, tabiat hodisalari, fantastik mavjudotlar, xudolar va qahramonlarning ishlari haqidagi tasavvurini ifodalovchi muayyan tarzda tizimga solingan dunyoqarashdir.

Moddiylashtirish-maʼno strukturalari, sxemalar, loyihalarning inson faoliyatida gavdalanishi.

Modus - predmetning unga ayrim holatlardagina xos boʻlgan muvaqqat xossasi.

Monizm - plyuralizmga zid oʻlaroq, muayyan bir asosdan kelib chiqadigan falsafiy yondashuv.

Modellashtirish - bilish obʻektlarini tadqiq qilish metodi; mavjud predmetlar kelajakda qanday namoyon boʻlishini bilish uchun ularni tuzish va oʻrganish.

Muammo - yechimi muayyan amaliy yoki nazariy ahamiyatga ega boʻlgan toʻsiq, masala, vazifa. Boshqacha qilib aytganda, bu bilmaslik haqidagi bilim, javob topish kerak boʻlgan savoldir.

Muhabbat - insonning yeng oliy tuygʻu, hissiyotini ifodalovchi tushuncha boʻlib, u tamoyillar tizimining markaziy unsure hisoblanadi. Barcha axloqiy imperativlar – norma, talablar, tamoyillar mazkur tuygʻu, hissiyot orqali oʻzlashtirilgandagina oliy qadriyatlilik ahamiyatiga yega boʻladi.

Nazariya (ilmiy) - voqelikning u yoki bu sohasidagi qonuniyatlar haqida yaxlit tasavvur beruvchi ilmiy bilimni tashkil etish shakli.

Naturfalsafa - qadimda va oʻrta asrlarda tabiat haqidagi falsafiy taʼlimot, uning mavhum talqini.

Negativ - salbiy, biror narsaga zid.

Nikolay Kopernik (1473-1543) - mashhur astronom va mutafakkir. Ptolemeyning quyosh sistemasi tuzilishi haqidagi koʻp asrlik geotsentrik qarashini inkor etdi, tabiatshunoslikni teologiyadan ozod qildi.

Noosfera - aql-idrok sohasi yoki biosferaning shunday bir holatiki, bunda odamlarning oqilona faoliyati biosfera rivojlanishining muhim omiliga aylanadi.

Nyuton Isaak. (1643-1727) - ingliz fizigi va matematigi, mexanika va astronomiyaning nazariy asoslarini yaratgan, butun olam tortishish qonunini kashf etgan, differensial va integral hisob asoslarini ishlab chiqqan (G.Leybnis bilan bir qatorda), koʻzguli teleskop ixtiro qilgan, optikaga oid muhim eksperimental asarlar muallifi; eng muhim ilmiy asari - “Natural falsafaning matematik negizlari” (1687), unda yer va osmon mexanikasi sistemasi yaratilgan va osmon jismlarining harakat nazariyasi ishlab chiqilgan.

Obraz - amaliy faoliyat va bilish jarayonida shakllangan hissiy yoki oqilona tasavvur.

Ogyust Kont (1798-1857), fransuz faylasufi, pozitivizm va sotsiologiya asoschisi. Sen-Simondan keyin insoniyat intellektual taraqqiyotining pirovard natijada butun kishilik taraqqiyotini belgilovchi uch bosqichlilik gʻoyasini rivojlantirdi.

Okkultizm - maxsus ruhiy mashqlar, alohida marosimlar orqali ayrim insonlarga bila oladigan koinotda sirli kuchlar mavjudligini ye'tirof yetuvchi ta'limot.

Ongsizlik - inson maxsus metodlarsiz anglay olmaydigan faol ruhiy holatlar, operatsiyapar va harakatlarning majmui.

Ong osti sohasi- ruhiyatning har xil anglash mumkin bo'lmagan (ong osti va ongsiz) tizimlarini yoki ularning majmuini ifodalovchi tushuncha.

Oppozitsiya - qarshi harakat, muayyan narsaga ochiqdan-ochiq yoki zimdan qarshilik ko'rsatish.

Panteizm - Xudoni tabiat bilan tenglashtiruvchi falsafiy ta'limot.

Paradigma - mazkur davrda ilmiy hamjamiyat tomonidan e'tirof etilgan muayyan ilmiy tadqiqot yo'nalishini belgilovchi prinsiplar majmui. Ilmiy vazifalarni hal qilishda namuna sifatida olingan nazariy, metodologik va aksiologik ko'rsatmalar tizimi.

Passionar - ichki energiyaga egalik yoki o'ta g'ayratlilik.

Peripatetiklar (yunon. peripatiewt - sayr etaman) - qadimgi yunon mutafakkiri Aristotelning shogirdlari va izdoshlari bo'lib, peripatetiklar Litseyda, tinglovchilar bilan birga, sayr qilish chog'ida, ma'ruzalar o'qishni odat qilib olganlar.

Permanent - doimiy, uzluksiz.

Persepsiya - idrok etish.

Pifagor (taxm. mil. avv. 570-500) - qadimgi yunon faylasufi, matematigi, din va siyosiy arbobi; pifagoreizm asoschisi, ushbu ta'limotga ko'ra hamma narsaning zamirida son yotadi; geometriyada isbotlashning joriy etilishi, planimetriyani tuzishga ilk urinishlar, o'xshashlik haqidagi ta'limotning yaratilishi, to'g'ri burchakli uchburchak tomonlarining nisbati haqidagi teoremaning isboti Pifagorga tegishli deb hisoblanadi.

Polani M. (1891-1976) - ingliz kimyogar olimi va faylasufi; falsafa va fan sotsiologiyasiga oid bir qancha asarlar muallifi, eng mashhur asari - "Shaxsiy bilim".

Pragmatizm - maqsadga muvofiq faoliyatga inson mohiyatining bosh xossasi deb qaraydigan falsafiy ta'limot.

Prigojin I. (1917-2003) - belgiyalik fizioximik; nomutanosib termodinamika sohasidagi asarlari bilan mashhur; sinergetika asoschilaridan biri; fanni falsafiy tushunishga oid bir qancha asarlar muallifi, ularda murakkab sistemalarning vujudga kelishi va faoliyati, o'z-o'zidan tashkil bo'lish, vaqt, tasodif tushunchalarining o'ziga xos talqini berilgan; Nobel mukofoti laureati (1977).

Prognoz qilish - bashorat qilish, oldindan aytish; muayyan hodisaning kelajakdagi holati to'g'risida taxminiy mulohaza yuritish.

Psixoanaliz - Z. Freyd tomonidan ishlab chiqilgan ongsiz ruhiy hodisalar va jarayonlarni o'rganish va tushuntirishga yo'naltirilgan psixodiagnostik va psixoterapevtik metodlar majmui.

Ratsionalizm (lot. Rationalis – onglilik) gnoseologiya va prakseologiyadagi yo'nalish. Bilish jarayonida aqlni hissiy (sezgi, idrok, tasavvur) bilishga nisbatan ustuvorligini tan oladi.

Realizm (lot. realis - voqeiy, moddiy) - ijodiy metod bo'lib, uning asosida voqelik, kishilarning xatti-harakati konkret ijtimoiy shart-sharoit, tamoyili yotadi.

Realizm romantizmga tanqidiy yondashish natijasida Ovro'pada XIX asrning 60-yillarida shakllanadi. Pushkin, Stendal, Balzak, Dikens kabi yozuvchilar ana shunday uslubda asarlar yozgan ilk ijodkorlardir. Realizm faqat badiiy adabiyotga taaluqli bo'lmagan, san'atning deyarli barcha turlariga, xususan, musiqa, tasviriy san'atda ham b. Mazkur uslub tamoyillari me'morchilik, tasviriy san'at va badiiy adabiyotda qo'llaniladi.

Reduksionizm - murakkab narsa yoki hodisani soddaroq narsa yoki hodisaga bog'lash.

Relyativizm - bizning barcha bilimlarimiz, qadriyatlarimiz va xulosalarimizni nisbiy, shartli deb hisoblaydigan falsafiy yondashuv.

Rene Dekart (1596-1650) - fransuz faylasufi va matematigi, klassik realizm vakili, eski an'analarni qayta ko'rish talabi bilan chiqqan "yangi falsafa" va yangi fan asoschilaridan biri.

Refleksiya - o'z fikrlari va kechinmalarini tahlil qilishga qaratilgan mulohaza.

Rim klubi - olimlar va jamoat arboblarning xalqaro nohukumat tashkiloti. Faoliyati davrimizning global muammolarini tadqiq qilish va atrof muhitni muhofaza qilish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishga yo'naltirilgan.

Romantizm (frans. romantisme) - san'at, madaniyat sohasidagi badiiy metod bo'yicha farqlanadigan yo'nalish. Romantizm XVIII asr oxiri va XIX asrning boshlarida dastlab Fransiya keyinchalik Germaniya va boshqa Ovro'pa mamlakatlarida badiiy va g'oyaviy harakat sifatida yetakchi mavqeni yegallaydi.

Sensualizm - hissiy bilishning rolini oqilona bilishning ahamiyatidan ustunroq qo'yuvchi falsafiy yo'nalish.

Sen-Simon (1760-1825) - graf, fransuz faylasufi, sotsiologi; ilmiy sotsiologiya fani zarur degan g'oyani ilgari surgan; jamiyat taraqqiyoti unda hukm suruvchi falsafiy va ilmiy g'oyalarning almashishi bilan bog'liqligini ta'kidlagan; tarixda odamlarning iqtisodiy faoliyati, mulk shakllari va sinflar o'rtasidagi munosabatlar hal qiluvchi ahamiyatga ega, deb qayd etgan.

Simvol - biron-bir g'oyani ifodalovchi belgi, obraz.

Sinergetika - tabiat va jamiyatda murakkab sistemalar o'z-o'zidan tashkil bo'lishi va rivojlanishi haqidagi hozirgi zamon falsafiy nazariyasi.

Sinkretizm - qismlarga ajralmaganlik, biron-bir hodisaning noraso holati bilan belgilanadigan har xil jinsli elementlarning aralashuvi.

Skeptisizm - inson bilimining ishonchliligiga shubha bildiruvchi va barcha haqiqatlarni nisbiy deb ye'lon qiluvchi falsafiy konsepsiya.

Smit A. (1723-1790) - shotland iqtisodchisi va faylasufi; uning tadqiqotlari ta'sirida siyosiy iqtisod ishlab chiqilgan iqtisodiy bilimlar tizimiga aylandi; bozor iqtisodiyoti nazariyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan; bozor iqtisodiyoti o'z-o'zini tartibga solish xossasiga ega va unga har qanday aralashish jamiyat uchun salbiy oqibatlariga olib keladi, deb hisoblagan; eng muhim asari - "Boylik tabiati va sabablari haqida tadqiqot" (1776).

Spenser G. (1820-1903) - ingliz faylasufi va sotsiologi, pozitivizm asoschilaridan biri, umumiy evolyusiya haqidagi ta'limotni rivojlantirgan; sotsiologiya organik maktabi asoschisi.

Spinoza B. (1632-1677) - niderlandiyalik faylasuf, dunyoning yaxlit manzarasini yaratishga intilishida Xudo va tabiat bir, degan fikrdan kelib chiqqan, bu yagona substansiya o'z-o'zining sababchisi, u o'zining mavjudligi uchun boshqa narsaga muhtoj emas, deb hisoblagan.

Stereotip - ko'pincha jamiyat tomonidan faol ilgari suriladigan va individ tanqidsiz qabul qiladigan borliqning nisbatan barqaror va soddalashtirilgan obrazi.

Stoxastiklik - tasodif, ehtimollik.

Substansiya - birinchi asos, barcha narsalar va hodisalarning mohiyati.

Suqrot (mil. avv. 470/469-399) - qadimgi yunon faylasufi; dialog haqiqatning tagiga yetish usuli deb bilgan; dogmatizmga qarshi chiqqan; o'zini aql o'rgatuvchi emas, balki boshqalarni haqiqatga intilishga da'vat etishga qodir odam deb hisoblagan.

Ssientizm - jamiyat taraqqiyotida fan eng muhim rol o'ynaydi degan fikrga asoslangan ta'limot bo'lib madaniyat tizimida, jamiyat hayotida fan rolini mutlaqlashtiradi.

Tabiatshunoslik - XVII-XVIII asrlarda tabiat, uning rivojlanishi va o'zgarishi haqidagi fanlar va ilmiy bilimlar yig'indisi tarzida shakllangan ta'limot.

Tabu - biron-bir narsa, harakat, so'zga nisbatan belgilanadigan diniy taqiq.

Tafakkur (arabcha-fikrlash) bilishning yuksak bosqichi bo'lib, bilishning dastlabki hissiybilish (sezgi, idrok, tasavvur) bosqichidan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi.

Tafakkur shakllari - fikr mazmunini tashkil yetuvchi qism (elementlar)larning o'zaro bog'lanish usuli va shu asosda fikrning muayyan, izchil tizimga ega bo'lishidir.

Mazkur bog'lanish uch xil bo'ladi: tushuncha, hukm, xulosa chiqarish.

Tafakkur qonunlari - fikr qismlari (elementlari), shakllarining izchil, zaruriy va muhim bog'lanishlari bo'lib, ular to'g'ri, mantiqiy fikr yuritish uchun zarur bo'lgan tamoyillardir.

Teologiya - diniy ta'limotlar tizimi bo'lib xudoning mavjudligini asoslovchi ta'limot.

Teosentrizm - dunyoni tushunish markaziga Xudoni qo'yuvchi falsafiy yondashuv.

Texnik bilimlar - ilgari ma'lum bo'lmagan narsa yoki hodisaga qaratilgan bilimlar.

Texnika - inson tomonidan yaratiladigan, uning yashashi va ishlashi uchun zarur bo'lgan predmetlar sistemasi.

Texnofobiya – inson hayoti va faoliyatining barcha jabhalarini texnika to'liq qamrab olishidan qo'rqish.

Texnogen - texnika bilan bog'liq, uning ta'siri bilan belgilangan.

Texnokratik - texnikani birinchi o'ringa qo'yuvchi.

Texnooptimizm - turli muammolarni yechishda fan-texnika taraqqiyotining rolini oshirib ko'rsatuvchi falsafiy yondashuv.

Texnopessimizm - fan-texnika taraqqiyotini jamiyat va tabiat tanazzulining manbai va omili deb ye'lon qiluvchi falsafiy yondashuv.

Texnotron jamiyat - kompyuter inqilobi bosqichiga kirgan jamiyat.

Tolerantlik - o'zganing fikri, e'tiqodi va diniga bag'rikenglik.

Tomas Kun (1922-1996), amerikalik fan tarixchisi va faylasufi. Dastlab Kun Garvard universitetida nazariy fizikani o'rgandi, ammo keyinchalik fan tarixi bilan shug'ullana boshladi. Birinchi kitobi (1957 yil) fanda Kopernik va uning izdoshlari yasagan inqilobga bag'ishlanadi. 1962 yilda chop etilgan "Ilmiy inqiloblar strukturasi" kitobi bestsellerlar qatoridan o'rin olgan, jahonning ko'plab tillariga tarjima qilingan va qayta-qayta nashr etilgan.

Toffler O. (1928) - amerikalik faylasuf va sotsiolog, postindustrial jamiyat (o'ta industrial sivilizatsiya) konsepsiyasi mualliflaridan biri; asosiy asarlari: "Kelajak bilan to'qnashuv", "Uchinchi to'lqin".

Tulmin S. (1922) - amerikalik faylasuf; fanni tadqiq qilish evolyusionistik dasturini ishlab chiqqan; fanga fan tarmoqlari va professional institutlar majmui deb qaraydi; fan tarixi ilmiy nazariyalar zamirida yotgan oqilonalik va tushunish standartlarining almashishi deb hisoblaydi.

Tushuncha - narsa, hodisalarning muhim va umumiy belgilarini inson ongida yaxlit tarzda aks yettiruvchi tafakkur shakli sifatida tilning grammatik shakli so'z (nom) orqali ifodalanadi. Masalan, "til" so'zi ayni paytda tushunchadir, chunki unda muayyan ijtimoiy hodisaning o'ziga xos hususiyatlari - muhim belgilari (aloqa vositasi, fikrning voqe bo'lishi, belgilar tizimi yekanligi va boshqalar) umumlashtirilgan tarzda ifodalanadi.

Tushunchaning mazmuni - fikrning mantiqiy tarkibi bo'lib, unda fikr qilinayotgan predmetning muhim belgilari muayyan tizim tarzida bog'lanadi. Shunga ko'ra tushunchaning mazmuni muhim belgilarining yig'indisi hisoblanadi. Masalan "til" tushunchasining mazmunini tilning qayd yetilgan ijtimoiy hodisa sifatidagi muhim hususiyatlari tashkil yetadi.

Tushunchaning hajmi-fikr qilinayotgan predmetning muhim belgilariga ko'ra turlarining yig'indisidir. Masalan, "til" tushunchasining hajmini tilning muhim belgilariga ajratiladigan barcha tabiiy va sun'iy til turlari tashkil etadi.

Uil'yam Uevell, ingliz pozitivist faylasuflari, fan falsafasi asoschilari.

Uzluksizlik - borliqdagi narsa va hodisalarning o'zaro chambarchas aloqadorligining ifodasi, yangilanish jarayonidagi shakllanish va o'zgarish.

Universum - yagona Olam, yaxlit dunyo.

Uchinchi istisno qonuni (lot. Lex exclusi +ertii sive medii inter duo contradictoria) - formal mantiqning asosiy qonunlaridan biridir. Bu qonunga ko'ra, bir xil vaqt va munosabat doirasida aytilgan o'zaro zid mulohazalardan biri albatta chin bo'ladi.

Fazo - borliqning asosiy mavjudlik shakllaridan biri bo'lib, u ob'ektlarning o'zaro joylashish tartibi, ko'lami, hajmi, o'lchamlari, ob'ektni tashkil etuvchi nuqtalarning o'zaro joylashish vaziyati kabi xususiyatlarini ifoda etadi.

Fakt (ilmiy) - ob'ektiv haqqoniy deb isbotlangan va mazmuni hamisha o'zgarishsiz qoladigan hodisa haqidagi ilmiy bilim.

Fales (mil. avv. 625-547) - qadimgi yunon faylasufi, afsonalarga ko'ra, «yetti donishmand»dan biri, antik va Yevropa falsafasi va fani asoschilaridan biri; yunon astronomiyasi va geometriyasiga asos solgan; quyosh tutilishini bashorat qilgan (mil. avv. 585 yil), bir qancha geometrik teoremlarni birinchi marta isbotlagan.

Falsafa - tushunchasi yunoncha “fileo”- sevaman va “sofia”- donolik soʻzlaridan kelib chiqqan boʻlib, mazkur atamaning dastlabki maʼnosini donolikka muhabbat deb talqin qilish mumkin. Falsafa soʻzini ilk bor qadimgi yunon mutafakkiri Pifagor miloddan avvalgi VI asrda tayyor holda (afsonalar, rivoyatlar, anʼanalar orqali) avloddan avlodga oʻtuvchi bilim va inson oʻz aqliga tayanib, mushohada yuritish va borliqni tanqidiy tushunish yoʻli bilan olishi mumkin boʻlgan bilimni farqlash maqsadida ishlatgan.

Falsafiy dunyoqarash - miloddan avvalgi VIII-VII asrlarga kelib asosan mif va din taʼsirida odamlar dunyoqarashi nafaqat kengaydi, balki ancha murakkablashdi. U abstrakt nazariy fikrlash qobiliyati va (toʻplangan bilimlar koʻrinishida) real asoslarga ega boʻlishi natijasida oʻz rivojlanishining butunlay yangi darajasiga koʻtarildi. Bunga, hech shubhasiz, mehnat taqsimotiga olib kelgan rivojlangan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, maʼlum miqdorda ortiqcha mavjudlik vositalari, boʻsh vaqtning paydo boʻlishi ham imkoniyat yaratdi.

Falʼsifikatsiya qilinish - ilmiy va noilmiy bilimlarni ajratish (demarkatsiya) prinsipini ifodalovchi konsepsiya.

Fan - bilish faoliyatining yangi, obʼektiv, sistemali tarzda uyushgan bilimlar ishlab chiqishga yoʻnaltirilgan alohida turi.

Fan falsafasi - ilmiy bilimning tuzilishi va rivojlanishini tadqiq qiluvchi falsafiy oqim.

Fan etosi - olim xulq-atvorini belgilaydigan axloq qoidalari majmui.

Fanning insonparvarlashuvi - fanda maʼrifiy, maʼnaviy va falsafiy jihatlarining mushtarakligi.

Fan-texnika taraqqiyoti – fan va texnikaning birlashishi bilan tavsiflanadigan ishlab chiqarish kuchlarining sifat jihatidan rivojlanishi. Fan va texnikaning yagona, oʻzaro bogʻliq tarzda ilgari rivojlanishi.

Fauna -barcha turdagi hayvonlar majmui.

Fenomen - insonga hissiy bilish tajribasida berilgan hodisa.

Fenomenologiya - bevosita kuzatish mumkin boʻlgan ideal mohiyatlar sifatidagi fenomenlar haqidagi falsafiy taʼlimot.

Fikrlash - bilishning oliy shakli, borliqning tushunchalar, mulohazalar va mushohadalaridagi mantiqiy inʼikosi.

Fiqh (arab.-tushunish, bilish) - musulmonlarning xulq-atvor qoidalari toʻgʻrisidagi islom huquqshunosligi, islom dini ijtimoiy meʼyorlari majmuasi. Sunna, ijmo va qiyosga asoslanadi. Fiqhda musulmon huquqining asoslari va ilk manbalari asosida koʻrib chiqiladi.

Flora - oʻsimliklar dunyosi.

Fluktuatsiya – oʻzgarish, belgilangan parametrlardan tasodifiy ogʻish.

Forobiy Abu Nasr (870-950) - Sharq faylasufi va qomusiy olimi, Aristotel va Platon asarlariga sharhlar yozgan; uning “Musiqqa haqida katta risola” asari - Sharq va qadimgi yunon musiqqa tizimi haqidagi muhim manba; Sharqda ham, Gʻarbda ham falsafa va fanning rivojlanishiga katta taʼsir koʻrsatgan.

Foma Akvinskiy (1225-1274) - italyan faylasufi va ilohiyotchisi; ortodoks sxolastikani tizimga solgan; dominik mazhabiga mansub monax; tomizm asoschisi;

asosiy asarlari - "Ilohiyot yig'indisi" va "Dahriylarga qarshi yig'indi"da yetuk sxolastika ratsionalistik izlanishlariga yakun yasagan.

Formallashgan mantiq - (umumiy) tafakkurning shakllari va qonunlarini to'g'ri, mantiqiy fikrlash usul va tamoyillari tarzida o'rganadigan falsafiy fan.

Frank F. (1884-1966) - avstriya-amerikalik fizik va faylasuf; neopozitivizm namoyandasi; fizikaning asosiy tushunchalarini falsafiy tahlil qilish, fizik bilimlar sohasini mantiqiy tahlil qilish bilan shug'ullangan, biologiyada vitalizmni tanqid qilgan.

Freyd Z. (1856-1939) - avstriyalik nevropatolog, psixiatr va psixolog, psixoanaliz asoschisi; bosh miya fiziologiyasi va anatomiyasini o'rganagan, nevrozlar muammosi bilan shug'ullangan; seksuallik rivojlanishining psixik jihatlarini birinchilardan bo'lib o'rgana boshlagan; 1907 yilda ongsizlikning klassik ta'rifini bayon qilgan; "Men va u" (1923) asarida shaxsning psixologik strukturalari haqidagi ta'limotni rivojlantirgan.

Fuqarolik jamiyati - inson, fuqaro markaziy o'rin egallaydigan erkin demokratik va huquqiy jamiyat.

Futurologiya - kelajak haqidagi fan.

Hamjamiyat- ma'lum belgilarga qarab, xalqlar va davlatlarning birlashishini belgilovchi tushuncha (siyosiy , iqtisodiy).

Sharq Renessansi – IX-XII va XIV-XV asrlarda arab Sharqida va Markaziy Osiyoda ma'naviy va madaniy qadriyatlarning tiklanishi, falsafa va fan, adabiyot va san'atning jadal rivojlanishi davri.

Shlik M. (1882-1936) - avstriyalik faylasuf va fizik; mantiqiy pozitivizm dastlabki bosqichi namoyandasi; pozitivistik fan falsafasini faol ishlab chiqqan Vena to'garagi asoschisi; fan falsafasi muammolari, zamon, makon, sababiyat, ehtimollik tahlili bilan shug'ullangan.

Shpengler O. (1880-1936) - nemis faylasufi, «hayot falsafasi» oqimining vakili, madaniyat falsafasi asoschilaridan biri; asosiy asari – "Yevropaning so'nishi" (1918-1922); yevropotsentrizmga, tarix jarayonining «chiziqli» yo'nalishiga qarshi chiqqan, to'laqonli, lekin har xil madaniyatlarning ko'pligi g'oyasini himoya qilgan.

Evolyusion epistemologiya – bilishni jonli tabiat evolyusiyasining momenti va uning mahsuli sifatida o'rganuvchi fan.

Evristik - ijodiy, noma'lum narsalar va hodisalarni bilishda sakrashni amalga oshiruvchi.

Evristika - haqiqatni topish san'ati; nazariy tadqiqot mantiqiy usullari va metodik qoidalari tizimi.

Egalitarizm - umumiy tenglikni targ'ib qiluvchi g'oyaviy-siyosiy oqim.

Ezoterizm - borliqni noilmiy bilish shakli.

Ezgulik - kategoriyasida tarixiy shakllangan axloqiy ideal, ya'ni komil inson, mukammal jamiyat haqidagi tasavvur, qarashlar va unga etishishga, ro'yobga chiqarishga bo'lgan sa'yi-harakatlar ifodalanadi.

Eynshteyn A. (1879-1955) - hozirgi zamon fizikasi asoschilaridan biri, nisbiylik nazariyasi muallifi, kvant nazariyasi va statistik fizika asoschilaridan biri, Nobel mukofoti laureati (1921); zamon va makon, ularning o'zaro aloqasi, ob'ektning zamon-makon munosabatlari uning harakati tezligiga, tortishish

kuchlariga bog‘liqligi haqidagi yangi qarashlarni rivojlantirgan; M.Plank bilan birga kvant fizikasiga asos solgan.

Ekzistensializm - diqqat markazida hayotning ma’nosi, inson erkinligi va mas’uliyati muammolari turuvchi falsafiy yo‘nalish.

Ekologiya - 1.Jamiyat va tabiatning o‘zaro aloqasi haqidagi fan; 2. Atrof muhitni saqlash uchun kurash.

Ekologik muammo - jonli organizmlarning atrof muhit bilan muvozanatining bo‘zilishi.

Ekologik tanglik - ekologik muammoning keskinlashuvi, bunda uning oqibatlarini orqaga qaytarib bo‘lmaydigan xususiyat kasb etadi.

Ekstrapolyatsiya - ob’ektning muayyan qismini kuzatish natijasida chiqarilgan xulosalarni uning boshqa qismiga tatbiq etish.

Eksperiment (ilmiy) - hodisalar va ob’ektlar o‘rtasidagi aloqalar haqida bilim olish yoki ularning yangi xossalarini topishga yordam beruvchi empirik bilish metodi.

Eksplikasiya - u yoki bu predmet (yoki madaniyat ob’ekti)ning mohiyatini aniqlash, uning mazmunini keng tavsiflash.

Ekstravertiv - sirtga qaratilgan.

Emanatsiya - oliy va mukammal ontologik bosqichdan nisbatan nomukammal va quyi bosqichlarga o‘tish jarayonini tavsiflovchi neoplatonizm falsafiy ta’limoti.

Empirizm - hissiy idrok etish va tajribani bilishning asosiy manbai deb hisoblaydigan falsafiy ta’limot.

Empirik - tajribada ko‘rilgan.

Engelgardt V.A. (1894-1984) - rus biokimyogar olimi; asosiy asarlari fosforli organik birikmalar almashuviga, energetikada va hujayraning fiziologik funksiyalarida ularning roliga bag‘ishlangan; molekular biologiya asoschilaridan biri.

Entropiya - tizim, sistemaning muayyan holatda qolish (saqlanish) mezoni.

Epistemologiya – bilim, uning tuzilishi, tuzilmasi va rivojlanishini tadqiq qiluvchi falsafiy-metodologik ta’limot.

Estetika - (yunoncha aisthetikos - hissiy idrok etiladigan) bu insonning tabiatga, jamiyatga va o‘z-o‘ziga bo‘lgan ma’naviy-ruhiy hissiyoti munosabatida shakllanadigan umuminsoniy ahamiyatga molik badiiy, estetik qadriyatlarining yaratilishi, o‘zlashtirilishi haqidagi falsafiy fandır.

Estetik ong - ongning yuksak shakli (bosqichi) bo‘lib, borliqda narsa, hodisalar umuminsoniy g‘oyalar mezoni bo‘yicha emotsional - his-tuyg‘uli tarzda in’ikos etiladi va ma’naviy qadriyatligi nuqtai nazaridan turib baholaniladi. Shaxs estetik ongi - estetik ehtiyoj, estetik his-tuyg‘u, did va estetik ideal kabi unsurlarning o‘zaro birligida tashkil topgan murakkab anglash tizimidir.

Estetik ehtiyoj - ma’naviy ehtiyojning yuksak bosqichda namoyon bo‘lish shaklidir. Bu quyidagilar bilan izohlanadi: Estetik ehtiyoj estetik his-tuyg‘u negizida shakllanadi va shunga ko‘ra u insonning narsa, hodisalaridagi nafosatlilikni, go‘zallikni his etish va undan zavqlanish, lazzatlanishga bo‘lgan intilishi, qiziqishi, ixtiyori, talablari hisoblanadi;

Estetik his-tuyg‘u - insonning ruhiy kechinmasi bilan bevosita bog‘liq hissiyoti bo‘lib, uning asosida ma‘naviy lazzatlanish qobiliyati shakllanadi. Estetik his-tuyg‘u oddiy hissiy bilish, jonli mushohada (sezgi, idrok) shakllaridan farqli ravishda nafosatlilikni (estetiklikni) payqay olish, idrok etaolish va undan zavqlanish, lazzatlanish tuyg‘usidir. Shu ma‘noda u ma‘naviy his-tuyg‘u hisoblanadi.

Estetik ideal (yunoncha ideal - g‘oya, obraz) - estetik qadriyatlarning orzu qilingan, mukammallik darajasidagi obraz tasavvurlarni konkret-hissiy shaklda ifodalovchi ong unsuridir. Estetik idealda nafosatlilik, go‘zallik, haqiqat, ezgulik bilan o‘zaro birlikda mujassamlashgan bo‘ladi. Shunga ko‘ra unda insonning oliy qadriyat haqidagi azaliy orzu, maqsadlari ifodalanadi.

Estetik faoliyat - estetik bilish (anglash) asosida yuzaga keladigan inson faoliyatining o‘ziga xos turidir. Estetik faoliyat estetik ongda Abstraksionizm (yunoncha abstraction - mavhum) - XX asr san‘atidagi oqim bo‘lib, uning ijodiy metodi real voqelikni unga xos shaql va mazmun birligida emas, balki “sof” mavhumiy shaklda tasvirlashga asoslanadi. Ifodalangan g‘oya qarashlarning ro‘yobga chiqishi, amaliyotga aylanishi jarayonidir

Etiket (frans. Etiquette) - kishining boshqalar bilan bo‘lgan munosabati va bunda o‘zini qanday tutish bilan bog‘liq xatti-harakatlariga taaluqli umumiy qabul qilingan qoidalar majmuidir. Shunga ko‘ra etiket mohiyatan rasmiyatlilik (takalluf, mulozamat) xarakteriga ega muomala odobi hisoblanadi. Tafakkur shakllarini bilish - mantiqiy fikr yuritishning zaruriy shartidir.

Etimologiya - u yoki bu so‘z yoki iboraning kelib chiqishi.

Etnogenez - xalqlar yoki millatlarning kelib chiqishi.

Yaxlitlik paradigmasi - muammoni hal qilish namunasi sifatida qabul qilingan masalani qo‘yish falsafiy nazariyasi yoki modeli.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Yaxshilikov J. Ya. Falsafa - darslik, Samarqand, 2025.
2. Z.M. Muxamedova, N.A. Umirzakova, M.A. Sherboboyev. Falsafa : darslik– Toshkent: Lesson Press, 2022.
3. Shermuxamedova N.A. Falsafa: darslik. - Toshkent, 2019.
4. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017.
5. Юлдашева Д.Ю., Усмонова Л.Р. Амалий фалсафанинг концептуал муаммолари. Монография. Novateur Publication., 2024.
6. Usmonova L.R., Abdumajidova H. Falsafa-o‘quv uslubiy qo‘llanma-Samarqand, 2023.
7. Махмудова А.Н., Афанасьева О.Г. История и философия науки: наука в истории современной цивилизации. Монография. Индия 2022 г.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev asarlari to‘plami 1-8-jildlari - Toshkent: “Ўзбекистон” НМИУ, Toshkent: “Ўзбекистон” НМИУ, 2016-2024.

9.Мы решительно продолжим курс демократических реформ на основе стратегии развития нового Узбекистана. Том 6 / Ш.М. Мирзиёев. – Ташкент: Издательство “Oz‘bekiston”, 2023.

10.Абдулла Шер. Эстетика. – Т., ЎФМЖ, 2016

11.Философия науки и медицины. Учебник / Хрусталева Ю.М., М.: ГЭОТАР-Медиа, 2007.

AХВОРОТ МАНБАЛАРИ:

1. <http://www.ziyonet.uz>
2. <http://www.edu.uz>
3. <http://www.pedagog.uz>
4. www.lex.uz
5. <https://www.unipi.it/>
6. <https://plato.stanford.edu/>
7. <https://iep.utm.edu/>
8. <https://philpapers.org/>
9. <https://ocw.mit.edu/search/?d=Philosophy>
10. <https://oyc.yale.edu/philosophy>
11. <https://www.u-tokyo.ac.jp/ja/index.html>
12. <https://www.princeton.edu/>
13. <https://nuu.uz>